

ქართველთა ეროვნება

წერილი

პროფესორის ნ. შარაძისა

ქ - 24 - 1

ამ სიტუაციის გამო

რომელიც დეკანოზს ი. შოსტორგოვს წარმოუთქვამს
საქართველოს ერზე.

უწმინდესის სინოდის წევრთა და სხვა წარჩინებულ პირთა
კრების წინაშე

ნვ. 5019
შვ. 600
სპრ.

რუსულადგან

XII 169

ქართველთა ეროვნება

ქრთაისი

ი. ძილაძისა და ი. ხელაძის ხელით

1905

Дозволено цензурою.
Тифлисъ, 13 Августа 1905 г.

ქართველთა ეროვნება

ქართველთა ეროვნება

პროფესორი ნ. მარჩის წერალი

(იმ სიტყვის გამო, რომელიც დეკანოზს ი. ზოსტორგოვს საქართველოს ერზედ წარმოუთქვამს, უწმინდესის სინოდის წევრთა და სხვა წარჩინებულ პირთა კრების წინაშე*)

„გარნა ესენი, რადენნი არა იცანს, ჰგმობენ. ესენი არიან, რამელნი განიძობებენ თავთა თვისთა (სარწმუნოებისაგან). მშვიინიერნა, რომელთა სულ არა აქეს.“

(სამოციქულო, ეპისტოლე იუდა მოციქულისა, ძმისა იაკობისა, თავი პირველი, მუხლი მეათე და მეცამეტე)

ღიღი ხანი არ არის, რაც **ა. სუვორინმა** თავის „პატარა წერილებში“ (ნახე რუსული გაზეთი „ახალი დროება“) სამართლიანად აღნიშნა ერთი საოცარი მოვლენა. ქავკასიის შესახებ და ეხლანდელის აქაურის მღვდვარების გამო მას არა ერთხელ გაუგონია თურმე ამ უკანასკნელ დროს: „ღვთის გულისათვის, რაც შეიძლება ღმობიერად, ღმობიერად“

*) წერილი პროფესორის **ნ. მარჩისა** დაბეჭდილია „Рассветъ“-ის 68 და 69 ნომრებში 14 და 15 მაისს 1905 წ.

რება უმთავრესია, ღმობიერებით ყველაფერი გაკეთდებოა;“ მაგრამ არ ახსოვს კი, ერთხელ მაინც ეთქვას ვისმე: „ღვთის გულისათვის, რაც შეიძლება გონიერად, გონიერება უმთავრესია, გონიერებით ყოველიფერი გაკეთდებოა“. გონიერება ყოველთვის შეიძლება ვიგულისხმოთ, თუგინდ ღმობიერი, რბილი, ბამბასავით რბილი, როგორც „პატარა წერილების“ ავტორი განმარტებს, მაგრამ ის კი არას გზით არ შეიძლება ვიგულისხმოთ, რომ მომაკვდავს კაცს ჰქონდეს ზეგარდამო მადლსავით საიდუმლოდ მინიჭებული ცოდნა. ღა უთუოდ, დამტკიცებითაც შეიძლება ესა ვსთქვათ, არავის არ გაუგონია ამ უკანასკნელს ნახევარ-საუკუნეში ძავეკასიის შესახებ: „ღვთის გულისათვის, ცოდნითა და მეცნიერებით, ცოდნა და მეცნიერება უმთავრესია, უცოდინაროდ არაფერი არ გაკეთდებოა. მაგიერად ამიერ-ძავეკასიაში ნამდვილ ამბვად გამიგონია, თუმცა ეს არაკს უფრო ემსგავსება, რომ, როდესაც ერთმა პირმა მოულოდნელად უმაღლესი დანიშნულება მიიღო, გულუბრყვილოდ გაიკვირვა და ჰსთქვა: ეს რა ამბავია, ძავეკასია ჩემთვის ხომ სრულიად უცნობი მხარეაო? მას უპასუხეს, სწორედ ეს უკეთესიც არისო, თქვენ უფრო თავისუფლად იმოქმედებოა. ამ თავისუფლად მოქმედ ძავეკასიის მოღვაწეთაგანი უნდა იყოს, უეჭველად, დეკანოზი ი. მოსტორგოვიც: მამა მოსტორგოვი გულახდილად განაცხადებს, რომ, როცა ის ათის წლის წინათ ამიერ-ძავეკასიაში ჩამოვიდა სამსახურისათვის, სრულიად არაფერი არ

სკოდნია ამ მხარის შესახები, ანუ, როგორც თვითონ ავტორი ამბობს (გვ. 307), მას ყოველივე აქაური ახლად სჩვენებია და ყოველივე მისგან შესწავლასა და ფხიზელს ყურადღებას მოითხოვდა. ნაყოფი ამ ათის წლის განმავლობაში ამიერ ქავკასიის ფხიზელის ყურადღებით შესწავლისა ჩვენ ვიპოვნეთ **მოსტორგოვის წერილში** სახელად „საეკლესიო შკოლა ამიერ-ქავკასიაში“ (ნახე „народное образование“ 1905, მარტი, გვ. 307—337). აგრე მარტივია მისი სათაური. **ზინაარსით** კი ეს წერილი არის მინიატურული ენციკლოპედია სარელიგიო ყოფაცხოვრებისა და სხვა ცნობებისა ამიერ-ქავკასიის შესახებ. ამ წერილის უმთავრესი მიზნიდევლობითი ძალა კი გამოიხატება ისტორიულ-კულტურულად საქართველოს მიმოხილვაში და ქართველთა ტომების, ე. ი. საქართველოს ერის, დახასიათებაში.

დევ. მოსტორგოვის ძლიერი სიტყვა ქართველთა ეროვნებაზედ, როგორც სპეციალური რაიმე, ჩვენთვის ძალიან სასარგებლო იქნებოდა განზე გადაგვედვა და არაფითარი ყურადღება მისთვის არ მიგვექცია. საზოგადოთ ეს სტატია წარმოადგენს, ჩემის შეხედულობით, საუკადრისო პამფლეტს. თავის ღირსებით ამ სტატიას შეუძლიან გამოიწვიოს ერთიოდენ სიბრალოული მის ავტორისადმი. თავდაპირველ სტატია ამხილებს ავტორის ჩვეულებრივს უცოდინარობას ელემენტარულის გეოგრაფიისას, თითქმის ქავკასიის მოსამზდვრე ადგილთა გეოგრაფიისასაც. **მოსტორგოვის** ცნობებით სჩანს, ვითომც ზურია

აქამდის **მ**სმალეთის მოსამზღვრე იყოს. **ა**ი ნამდვი-
ლი მისი სიტყვები (გვ. 314): „**ბ**ურია — **მ**ზურგეთის
მაზრა **ქ**უთაისის გუბერნიისა, მდებარეობს **მ**სმალე-
თის საზღვრებზედ.“ ისტორიულ ქართველთაგან
ვოსტორგოვი პოულობს რამდენსამე მხოლოდ **შ**ავი-
ზღვის ნაპირა ქალებზედ. **ც**ხადია, მან არათფერი
სცოდნია, თუ რა ეკლესიებია ქართველთაგან აგებუ-
ლი, სხვაგან რომ არა ვსთქვათ, **შ**ავიზღვის პირად
მდებარე მთა-გორიან მხარეებში.

ისტორიაშიაც არა **ჰქონია** ავტორს გამოსაჩე-
ნი ცოდნა. **ზ**ან-აკუთრებით სუსტი ყოფილა იგი
უმთავრესი საგნის ისტორიაში, ე. ი. საქართველოს
ისტორიაში. **ძ**ველი **ა**ლბანია, **ვ**ოსტორგოვის აზრით,
სრულიად დაამხვესო თურქთა და თათართა ურდო-
ებმა, რომელნიც შემდეგ შეიერთაო საშიშარმა
ახალ-სპარსეთის მონარქიამ (გვ. 308 და აგრეთვე
326). **ს**ჩანს, **ვ**ოსტორგოვს არა სცოდნია, რომ
ალბანია თურქ-თათართა ურდოების გამოჩენამდის
დაეცა ქართველთა და სომეხთათანა კულტურულ
ბრძოლაში: ნაწილი მისი მეთე საუკუნემდის სამე-
დამოთ საქართველოს შეუერთდა და ნაწილი ამაზედ
ადრე სომეხეთს. **ვ**ოსტორგოვი ლაპარაკობს ვილაც
აბორიგენებზედ, ძველის ძველად საქართველოში
მცხოვრებს ტომებზედ, რომელნიც ქართველებს
განუდევნიათ **ქ**ახეთისა და **ქ**ართლი აკენ და **ზ**ღვის
პირად მდებარე ქალებისაკენ, სადაც იმ დროდგან
ერთბაშად თურმე დაარსებულა საქართველოს სამე-
ფო, რომელიც, მეთუთხმეტე საუკუნეში გაყოფილა

საქართველოდ, იმერეთად და სამეგრელოდ (გვ. 308). მს სულ რაღაც უხერხული კომპოზიცია არის, რომელიც, ცხადათ სჩანს, **ვოსტორგოვის** შეუთხზავს სხვა და სხვა დილექტანტების მიერ უმეცრებით წამოროშვილის ამბებისაგან და მათ მიერვე გაუგებლად გარდაცემულის ქართულ მატინეთა ლეგენდარულის და ტენდენციურის ცნობებისაგან. საკმაოა ვსთქვათ, რომ „ზრუზია“ (ანუ ქართლი), იმერეთი და სამეგრელო ცნობილი არიან არა თუ მეთუთხმეტე საუკუნიდგან, არამედ რამდენისამე საუკუნით წინ შრისტეს დაბადებამდის და საქართველოს სამეფო ზემონსეხებულ მხარეებში (რომელნიც შეადგენენ ნაწილს ძველადგანვე ქართველთა ნაოესავის ტოჩებით დასახლებულის რაიონისას) მრავალ საუკუნით წინ მეთუთხმეტე საუკუნემდის განიყოფებოდა რამდენსამე სამეფოდ. ავტორიტეტულად გამოსთქვამს დეკ. **ვოსტორგოვი** უსაფუძვლო მსჯელობას ადგილობრივ ენათა ურთიერთობაზედ, ძაშინ როდესაც, როგორც ცხადათ სჩანს, არც ერთ ამ ენაზედ ავტორს სრულიად არავითარი წარმოდგენა არა აქვს. მან საზოგადოთ სრულიად არაფერი იცის თანამედროვე ენათ-მეცნიერების. ავტორმა, რასაკვირველია არაფერი იცის, თუ რა არის დიალექტოლოგია და გულუბრყვილოდ სთვლის გარდაწყვეტილად ჯერ კიდევ სრულიად განუმარტებელს საკითხებს ძავკასიის ენათა შესახებ. საკმაოა ვსთქვათ, რომ **ვოსტორგოვის** ტერმინოლოგიით არსებობენ თურმე „წამხდარი ენები“ . თუშები

ზოგნი სრულიად დამახინჯებულ ქართულად ლაპარაკობენო (გვ. 314—315). აქვე, ძავკასიაში, **მოსტორგოვს** მოუნახავს წამხდარი ბერძნული ენაც (გვ. 322). სვანები განსაკუთრებულის ენით ლაპარაკობენო, რომელშიაც ხანდახან წამხდარი ქართული სიტყვები ისმისო (გვ. 316) ე. ი. **მოსტორგოვმა** არც ის იცის, რომ სვანები შინაობაში ლაპარაკობენ ქართულის ენის ძმურად მონათესავე ენით, რომელსაც საზოგადო კულტურულის ენისაგან სამატად შეუთვისებია არა დამახინჯებული, არამედ განკანონებულის წესით გარდაცვლილი წმინდა ქართული სიტყვები. შემდეგ **მოსტორგოვი** ამტკიცებს (გვ. 327), რომ სომხებს ბევრი სხვა და სხვა ენა აქვსო და ის ენა, რომელსაც სალიტერატურო ენად სთვლიან, ბევრს სომეხთაგანს არ ესმისო. აქ **მოსტორგოვი** აღარ ამბობს, რომ თითოეული იმ მრავალრიცხვოვან ენათაგანი, მისის ტერმინოლოგიით, წამხდარი სომხური ენა არისო, თუმცა კი ამის თქმის სრული უფლება ჰქონდა. მისის ძირითადის რწმენით ხომ ძავკასიის ენები ყველა წამხდარი არიან. ნამდვილად სომხებს ერთი კი არა სამი სალიტერატურო ენა აქვსთ: ძველი, იგივე საეკლესიო, ახალი აღმოსავლეთური და ახალი დასავლეთური. ახალ სალიტერატურო ენათაგან აღმოსავლეთურიცა და დასავლეთურიც გასაგებია უცილობლად ყველა სომხისათვის იმდენად, რამდენათაც თითოეულის რუსისათვის რუსული სალიტერატურო ენა და ძველი სომხური ენა, შეუდარებ-

ლად უფრო გასაგებია სომხებისათვის, ვინემ რუსული, შემოდებული მართლ-მადიდებლებისა და სასულიერო სომხურ შკოლებში, როგორც სამასწავლებლო ენა. ჭართველთა კულტურულ ისტორიისა და ამასთანავე ქართველთა ნაციონალურ საკითხის შესახებ **მოსტორგოვს** კიდევ უფრო ნაკლები ცოდნა ჰქონია. იმას ჰგონია, „საქართველო“ მხოლოდ ეთნოგრაფიული ტერმინი არისო და საქართველოს, ანუ ქართველთა ნათესავის ტომები იმდენათვე განსხვავდებიანო ერთმანერთისაგან, რამდენათაც გერმანული და რომანული ტომები.

შესაძლებელია, ეგ საოცარი და სინამდვილის წინააღმდეგი განმარტება „საქართველოსა“ იმით აიხსნებოდეს, რომ **მოსტორგოვს** რომანულსა და გერმანულს ტომებზედაც, როგორც სჩანს, კიდევ უფრო ბუნდოვანი წარმოდგენა ჰქონია, ვინემ ქართველთა ტომებზედ. იქნება **მოსტორგოვი** შეუცდენია ვისმე შინაურს კავკასიელ ლინგვისტს, რომელსაც ქართულის ენის დიალექტური განსხვავება, სხვა და სხვა ადგილობრივ გამოთქმითა და კილოთი საუბარი და ენა, რომელზედაც წერა-კითხვა არ არსებობს და დიდი ხანია მდაბიო პატუად გარდაქცეულა, თუმცა ყველა ესენი, რასაკვირველია, განუყრელად ერთს მონათესავე ენას წარმოადგენენ, მიუღია იმისთანა ნიშნებად, რომლითაც თითქო ირღვევოდეს ერთობა კულტურულის საქართველოსა. ამ შემთხვევაში შეგვიძლიან ვსთქვათ, რომ **მოსტორგოვს** არ ჰქონია არავითარი ნამდვილი წარ-

მოდგენა რეალურის ლინგვისტურის ფიზიონომიისა იმისთანა გაერთიანებულ ევროპიელ ეროვნებათა, როგორც არიან გერმანელები, იტალიელები და თვით ფრანგებიც. უნდა ვიფიქროთ, რომ მას აურ-დაურევია ერთმანერთში ლინგვისტური საკითხებზე საზოგადო-კულტურულ საკითხებთან და ეთნოგრაფიული—ნაციონალურთან. „საქართველო“ არის ტერმინი უპირველესად ნაციონალურ-კულტურული. საქართველო ლინგვისტურად დანაწილებული ყოფილა ძველის-ძველადაც (როდესაც ეს ნაწილები უფრო დაშორებულიც ყოფილან ერთიერთმანერთისაგან) სხვა და სხვა ძმურად მონათესავე ენებად, დიალექტებად და უბნობებად. იგი ჩვეულებრივ განიყოფებოდა სხვა და სხვა სახელმწიფოებად, მაგრამ ამასთანავე საქართველო ყოფილა მრთელი, როგორც ნაციონალურ-კულტურული ერთეული. მისი შემაერთებელი იყო, ქრისტიანობის მიღებიდან, სხვათა შორის ეკლესია და საზოგადო სალიტერატურო ენა. შემდეგ ლიტერატურა შემუშავდა (განვითარდა საერო ლიტერატურაცა, ხელოვნური, ძველათვე) და კიდევ უფრო მჭიდროთ და ძლიერად შეაკავშირა საქართველოს ტომები. განმტკიცდა და დამყარდა ადგილობრივი ნაციონალური კულტურა ერთის სალიტერატურო ენითურთ და ეს სალიტერატურო ენა ცნობილ იქმნა ქართულად. ეს სახელი სწორია და მეცნიერულად კანონიერი მხოლოდ იმ შეხედულობის გამო, თუ ჩვენ ლინგვისტურად განვპარტებთ მისს დიალექტურ საფუძველს. შეიძ-

ლება ვსთქვათ, რომ ეს სახელი სწორია ისტორიულის შეხედულებით, რადგანაც ამ საქმის მოთავებობა ეკუთვნოდანთ ეთნოგრაფიულად და დიალექტოლოგიურად ქართველებად ცნობილს ტომებს, მაგრამ ეს იყო მეხუთე საუკუნეში ჰრისტეს აქეთ. შერმე მეექვსე და მეშვიდე საუკუნიდან ამ სალიტერატურო ენის განვითარებაში მიიღებენ მონაწილეობას ქართლელ-ქართველებს გარდა სხვა ქართველთა ტომებიც: იმერლები, მეგრელები, სვანები, ქანები და სხვანი და ამათ საზოგადო ქართულ ლიტერატურაში ერთობით შეაქვსთ, რასაკვირველია, უფრო დიდი განძი, ვინემ თვით ქართლელებს. და ამგვარად ტომებრივი ლიტერატურა მათი გარდაიქმნა ნაციონალურად და სალიტერატურო ენა ქართულ დიალექტურისაგან ზოგად-ქართველთა ენად. ამისგამო მრავალი ადგილები ქართველთათვის უძვირფასესის პოემის „მეფხის ტყაოსნისა“ უფრო კარგად ესმისთ, მაგალითად, გურულებს, ანუ იმერლებს, ვინემ თვით ქართლელებს, ეთნოგრაფიულ საქართველოს ნამდვილს შვილებს. ამისგამოვე მრავალი ფორმები აზრის გამოხატულებისა და სიტყვები საუკეთესო ქართულის პროზისა და პოეზისა, რომელნიც შიდა-ქართლის სხვა და სხვა ადგილას უცნობი არიან, სრულიად ჩვეულებრივად მიაჩნათ ცოცხალ საუბარში ამჟამად მაჰმადიანებად მყოფს იმერხველებს ბათომის მაზრაში. ამისგამოვე საღეთო წერილის ტექსტში ჩვენ ვპოულობთ წმინდა ქანურს, ანუ მეგრულს და სხვა სიტყვებს. ამ რეალურის

კულტურულ-ისტორიულის შეხედულებით ქართული სალიტერატურო ენა იმდენათვე სვანურია და მეგრული, იმდენათვე გურულია და იმერული, რამდენათაც ქართული. ის არის ღვიძლი სამწერლო ენა ყველა საქართველოს ტომებისათვის, სულ ერთია, რა კილოზედ, რა დიალექტზედ, ან რა ენაზედაც უნდა საუბრობდეს იგი სახლში, თავის კერასთან და ეს ამნაირი მდგომარეობა მათი გუშინდლიდან კი არ იწყება, მას აქეთ ათს საუკუნეზედ მეტს გაუვლია. იმ დროითგანვე, როდესაც სამწერლო ენა ეკლესიას ემსახურებოდა, ერთის მერვე-მეცხრე საუკუნეში მოღვაწის მოწმობით, ცნობილი ყოფილა ის აზრი, რომ სადაც საეკლესიო წირვა-ლოცვა ქართულად იყო, ყოველგან ის ადგილები საქართველოდ ყოფილა მიზნეული, ე. ი. იმ დროსთვის სიტყვას „საქართველოს“, ნაციონალურ-კულტურული ტერმინის მნიშვნელობა ჰქონია მიღებული. **მ**ოტახანს იქით ამ ტერმინის მნიშვნელობა კიდევ უფრო ფაროვდება საპოლიტიკო მომენტის გამო. **დ**ა რასაკვირველია სიტყვა „საქართველო“ იმ შორეულ დროდგან აღარ გამოხატავდა მარტო ეთნოგრაფიულს ერთეულს. ამისგამო ქართველები თავის ქვეყანას „ქართლს“ კი არ უწოდებენ, რომელიც ნადვილად ეთნოგრაფიულს ტერმინს ნიშნავს, არამედ „საქართველოს“ და ეს არის ნაციონალურ-კულტურული ტერმინი, რომელიც რუსულად არც კი გადაითარგმნება, მაგრამ აზრით გამოხატავს ნაციონალურ-კულტურულ ქართველთა ქვეყანას. იმის-

თანა კაცისაგან, როგორც არის მამა მოსტორგოვი, საქართველოს ელემენტარული გეოგრაფიის თითქმის უცოდინარი, რასაკვირველია არ შეიძლება მოვითხოვოთ, რომ მან სისწორით დაათვალოს სრულიად მისთვის უცნობი ნაციონალური კულტურა ქართველთა ერისა; მაგრამ ვიცით, რომ ქართველთა ტომების ნაციონალური ერთობა, ამა კულტურისაგან შექმნილია, ძლიერ ბრწყინვალედ გამოიხატება ნაციონალურს ქართულს ეკლესიაში და მისგან წარმოშობილს და ყველასთვის საღვთოდ მიჩნეულს ქართულს ენაში. შოველივე, რაც კი საქართველოს ეკლესიას ეკუთვნის, თითქმის უსულო ქურქელნი და სამოსელნი, უნო კედელნი ათას წლოვან ტაძართა, შეწყობილად გულთათანა ყოველთა ჯერ კიდევ შეურყეველთა ძეთა მრავალტომოვანის საქართველოისა, ერთხმად ღალადებენ პავლე მოციქულის სიტყვებით (კორინთ. I, 12, 12—13): „კითარცა იგი გვაში ერთ არს და მრავალი ასოები აქვს და ყოველი იგი ასოები ერთისა მის გვამისა მრავალთა თუ არს, ერთ გვამვე არს, ეგრეცა ქრისტი“ მგრეცა ქრისტიანებრივი ეკლესია, ეგრეცა, დასძინებენ ეს უზადო და უთვალღებო მოწამენი, ჩვენი „საქართველოს ეკლესიაც“, რამეთუ ჩვენ ყოველთა ერთითა სულითა და ერთითა ენითა, ჩვენ ყოველთათვის თანასწორად საღვთო ენითა, ერთისა მიმართ გვამისა ნათელს ვიღეთ, გინა თუ მეგრელთა, გინა თუ გურულთა, გინა თუ იმერთა, გინათუ სვანთა, გინათუ ქართლელთა, ესე იგი მრთელმა

საქართველომ, მან ყოველმა, რაც არა ითარგმნების რუსულად და არს ჩვენ ყოველთათვის გულის აღმტაცი და მომხიბლველი ცნება, სიტყვა — საქმე, შექმნილი შრომითა გამოურიცხველად ყოველთა ზემოხსენებულ ტომთა და სხვათაჯ მრავალთა, რომელნიც ფიზიკურის ძალით ჩვენგან მოცილებულნი არიან, მაგრამ გულთაგან ჩვენთა ჯერ კიდევ ვერ განუშორებიათ. და როგორ მოხდა, რომ ეს რეალური მოვლენა ვერ შეამჩნია ჰოსტორგოვის ათის წლის ფხიზელმა ყურადღებამ. შემშარიტს ამოხსნის მეფსალმუნე (ფსალმუნე ორმოცდა მეჩვიდმეტე, მუხლი მეოთხე) „გულის წყრომა მათი მსგავს არს გველისა და კითარცა ასპიტისა ყრუსა, რომელსა დაეკვნან უყრსა მისნი.“

მაგრამ ყურის მოყრუებასა და თვალის დახუქვას ვერ მოახერხებს კაცი, რომელსაც საქართველოში ათი წელი დაუყვია, ვერ მოახერხებს დაუსჯელად სიმართლის დაფარვას. სიმართლე სიკუდესა და სიმრუდეშიაც გზას გაიკაფავს და გამოჩნდება და სიცრუე სიცრუითვე დაილუპება. ქართველები შეიძლება შემცდარიყვნენ რუსების შესახებ, მაგრამ ქართველები, რასაკვირველია, არ შემცდარან, როცა მათ უზენაესის სიმართლის შეუმუსრავი ძალა სწამდათ და ამ რწმენით თავის თავს შველიდენ ფრიად გაჭირვებულს და სამძიმო მომენტებში; რომელნიც ხშირად მათის ისტორიულის არსებობის დროს ყოფილან. ჰოსტორგოვი სწერს (გვ. 309—310): „ფიქრობენ, ვითომც მრთელი საქართველო საზოგადოთ

თავის ნებით შეუერთდაო რუსეთს ასის წლის წინათ... საქართველო, რომელიც რუსეთს შეუერთდა 1801 წ., უკანასკნელის მეფის ბიორგი მეცამეტის გარდაცვალების შემდეგ, შეადგენდა მხოლოდ ეხლანდელის ოფილისის გუბერნიის ნაწილს: ეგ იყო ტერიტორია სივრცით სულ 600 კვადრ. მილი, დაახლოვებით ჩვენი მოსკოვის გუბერნიის ოდენი, სადაც რუსეთთან შეერთების დროს ესახლა მხოლოდ ას სამოცი ათასი კაცი, რომელთა შორის ქართველები მხოლოდ რვაათასი იყვნენ. აი სულ ეს იყო, რაც რუსეთს თავის ნებით საქართველოს სახელით შეუერთდა და სხვა ყოველივე ამიერ-ქავკასიაში რუსეთმა იარაღით დაიპყრო.“ ქართველებსაც წაუკითხავთ ეს ცნობები ქავკასიის არქეოგრაფიულის კომისიის აქტებში. მაგრამ ქართველებმა კიდევ უფრო მეტიც იციან, სახელდობრ ისიც, რომ საქართველოს, „ოფილისის გუბერნიის ნაწილის“ შემოერთება უწინააღმდეგოდ არ მომხდარა, და ახლა, როდესაც რუსეთთან შეერთების დროიდგან ას წელიწადზე მეტი გასულა, ისინი ყურადღებით ეცნობებიან უძღუორის უმცირესობის მხრით წინააღმდეგობის მოტივებს და სამწუხაროდ მათდა ტყობილობენ, რომ მაშინდელი პროტესტი და წინააღმდეგობა მეტის თანაგრძნობის ღირსი ყოფილა ხალხის მხრით. მაგრამ ქართველები არა თუ ფიქრობენ, დარწმუნებულიც არიან, და ამის საბუთიცა აქვსთ, რომ მრთელი საქართველო თავის ნებით შეუერთდა რუსეთს ას ოთხის წლის წინათ, რადგანაც ერთია-

ნის ნაციონალურ-კულტურულის საქართველოს-თვის ერთის ქართველთა სამეფოთაგანის რუსეთთან შეერთება ნიშნავდა არსებითად მრთელის საქართველოს გარდაცემას. ამას მოითხოვდა მაშინ მრთელი ნამდვილად თხიზელი სახალხო გულისზრახვა, მტკიცედ დარწმუნებული, რომ რუსეთი ერთგულად აასრულებდა, რასაც იგი ქართველებს მაშინ და მერმეც შეერთების დასაწყისიდანვე გულუხვად ჰპირდებოდა და ყოველს შემთხვევაში ქართველები მაშინ სრულიადაც ვერ წარმოიდგენდენ, რომ მათი ბედი და მათი ნაციონალური განათლება ასის წლის შემდეგ ხელში ჩაუვარდებოდა იმისთანა რუსებს, როგორც არის დეკანოზი მოსტორგოვი და მისნი თანამოაზრენი. და თვით მოსტორგოვმაც ძალიან კარგად იცის, რომ ეს ნამდვილად ასეა და თვით იგი სწერს თავის მამხილებლად შემდეგს (გვ. 329): „გრძნობა რუსეთთან სარწმუნოებრივას ერთობისა იტაცებდა მისკენ საქართველოს მეთუთხმეტე საუკუნიდგან. მართლმადიდებლობითმა გრძნობამ ქართველებს შთააგონა ეს აზრი და იგინი სხვას აღარას დასდევდენ, არავითარს დაბრკოლებას არაფრად სთვლიდენ და ისე მიესწრაფებოდენ საუკუნიდგან-საუკუნემდე რუსეთის სახელმწიფოსაკენ და ეს მისწრაფება იპდენად ძლიერი იყო, რომ იძულებულნი იყვენ თავის დროს გაჰყოლოდენ მათ, იქნება ხშირად უნებურადაც, მეფეცა და მეფისწულები და უმაღლესნი წოდებანიც საქართველოს ერისა.“ ამ სიტყვებს შემდეგ მოსტორგოვი სრულიად ურცხვად

სკდლილობს ჩაუნერგოს რუსებს ის აზრი, რომ რუსები იძულებული იყვნენ საქართველო იარაღის საშუალებით დაეპყრათო.

მაგრამ თვით საქართველოს ეკლესიისა და თვით საქართველოს ლიტერატურისა **მოსტორგოვს** სრულიად არავითარი გაგება არა აქვს: „ქართველებმაო, ამბობს **მოსტორგოვი** (გვ. 308 და 309), ხუთის საუკუნით უფრო ადრე მიიღესო ქრისტიანობა, ვინემ რუსებმა, მათ შესძლეს და შექმნეს თავისი საკუთარი სალიტერატურო და საღვდელმობაქმედო ენა. მართალია ყოველივე ესე ჰქონდათ მათ და აქვსთ ერთობ მცირედის ზომით, მაგრამ ესეც საკმაოა მათის ეროვნულის თვითცნობიერების საზრდოთ.“

აქედან სჩანს, **მოსტორგოვს** სრულიად არ სცოდნია, რომ ქართული ლიტერატურა არის ერთი უმდიდრეს საუნჯეთაგანი აღმოსავლეთის ქრისტიანებრივის ეკლესიისა. **მოსტორგოვს**, რომელმანაც, როგორც ცხადათ სჩანს, არათუ თვითონაც არაფერი არ იცის, არამედ რომელსაც ჰყოლია მასწავლებლები იმდენათვე და შეიძლება თვითონ მაზედაც უფრო ნაკლებ მცოდნე ქართულის სასულიერო ლიტერატურისა, — „ზომაც“ სცოდნია, ერთობ მცირეოდენი „ზომა“ საქართველოს საეკლესიო საქმეებისა. **მოსტორგოვს** რომ ასე დაეწერა: „ჩვენის საპედაგოგიო მოღვაწეობის წყალობით ცოდნა თავის საკუთარის საქმეებისა ქართველებს ერთობ მცირედი აქვსთ, ან სულაც არა აქვსო“, მაშინ ვერავინ ვერ გაბედავდა და ვერ შეეცილებოდა ამისთანა

ქეშმარიტებას. მაგრამ მოსტორგოვი მსჯელობს მისთვის სრულიად უცნობ საგანზედ, რომელიც მხოლოდ სპეციალურად შემსწავლელთა გარდაუშლის, მდიდარის მასალების წყალობით, ახალს და მეროპის ისტორიულის მეცნიერებისათვის დღევანდლამდის უცნობს რეალურს გორიზონტებს. ღიად, ჩვენ სპეციალისტებსაც ჯერ კიდევ სავესებით არ შეგვისწავლია მრთელი ქართველთა ერას კულტურული ნაღვაწი და ჩვენ „ძვირედ რაჲმე ჳიციით და ძვირედ რასმე ჳწინასწარმეტყველებთ“ (ძორინთ. I, 13, 10).

სრული 1041 წლის წინათ ე. ი. 864 წელში ქრისტეს აქეთ დაწერილია ქართული ხელნაწერი, რომელიც ახლა სინას მთაზედ წმ. მკატერინეს მონასტრის ბიბლიოთეკაში არის დაცული. წიგნის ბოლოს გადამწერს მიუმატებია ქება ქართულის ენისა. ქება ლევენდალურია, მაგრამ ამის გარეგან ფორმას თავი დავანებოთ და მივაქციოთ ყურადღება მისს შინაარსს და შინაარსი კი სავესებით ცხადათ გამომხატველია იმისი, რომ ქართველებს დიდის ხნიდგან დაუმყარებიათ ნაციონალური თვითცნობიერება ქრისტიანობრივს საფუძველზედ.

ამ თვითცნობიერებას, იმ დროებში ჩვეულებრივის ლევენდარულის ფორმით გამოხატულს, ჰქონია რეალური სარჩული. ხელნაწერი წარმოადგენს ძველ თხზულებათა კრებულს, რომელნიც დაწერილი არიან ზედმიწევნით შემუშავებულის (რასაკრველია საუკუნეთა განმავლობაში) ქართულის სალიტერატურო ენით, რომელიც სავესებით გადმო-

გვცემს ყოველსავე უწვლილესს და უღრმესს მნიშ-
ნველობას საეკლესიო თხუზულებათა, უპირველესად
დაწერილთა მდიდარს ბერძნულს ენაზედ. ეს წიგნი
კონდაკი არ არის, არც საღვთო წერილი, არამედ
ეკლესიის წმინდა მამათა თხუზულებანი, რომელთაგან
პრავალნი მეროპის სამწერლო საუნჯიდგან გამქრა-
ლან და ქართულს ლიტერატურას კი შეუწახავს და
სხვათა შორის ამ სინას-მთიელს ქართულს ხელნა-
წერს. ეს ხელნაწერი შემთხვევით არ დაუცავთ სინას
მთაზედ. ეს წიგნი გადაუწერია სინას მთის ძმათა-
თვის ქართველს მაკარის, ბერს წმ. საბას მონასტ-
რისას იერუსალიმის მახლობლად. მაკარიც შემთხვე-
ვით არ მისულა იერუსალიმის არე-მარეში. ქარ-
თველთა ტომებს მეხუთე და მეექვსე საუკუნიდგან
შქონდათ აქ მონასტრები და თანდათან ქართუ-
ლი მონასტრები ათობით მოეფინენ როგორც წმ.
იერუსალიმს და მისს არე-მარეს, ისე სინას მთას,
შემთას ანტიოქიის მახლობლად და ათონის მთას
აბერძნეთში. მაგრამ ყოველგან ამ მონასტრებმა
მოიპოვეს დაუმოკიდებელი ავტონომიური გამგეობა
საეკლესიო საქმეებისა. საიდან უნდა იყოს ყოველი-
ვე ესე? ეს უნდა მომხდარიყოს უთუოდ იმისგამო,
რომ თვით საქართველოში ეკლესიურ-ნაციონალუ-
რი ცხოვრება დიდათ განვითარებულა. იგივე საქარ-
თველოს ეკლესია არის არა მხოლოდ მართლმადი-
ლებელი, არამედ ადგილობრივი, ნაციონალური.
მას აქვს თავისი წინაპართაგან ნაპნდვრძევი ენა,
საუკუნეებით ნაკურთხი და განწმენდილი, თავისი

საკუთარი თქმულებანი, წინაპართაგანვე გარდმოცემულნი, თავისი ადგილობრივი ეროვნული მოწამენი, თავისი ნაციონალურ-ეკლესიური იდეის მიმდევარნი მოღვაწენი. ამ იდეის რეალურმა განხორციელებამ დიდი ხანია შეაერთა ნაციონალურად და კულტურულად ყველა საქართველოს ტომები ერთს სულითა და ხორციით მონათესავე სხეულად. ამ ცხოველს-მყოფელმა, ქართველთა ტომების ფსიხოლოგიურ მოთხოვნილებით შექმნილმა იდეამ განადიდა შემოქმედებითი ძალა საქართველოს ეკლესიისა და მისცა მას არა ჩვეულებრივი სიმტკიცე და ღრმად შთანერგა იგი ყველა მონათესავე საქართველოს ტომთა შორის, თითქმის სხვა ტომთა შორისაც, რომელნიც იყვნენ ფსიხოლოგიურად ქართველთა მონათესავე და ერთსული მათი. ასდულდა საეკლესიო ცხოვრება თვით საქართველოში, სავსე თასიდგან გადასდინდა იგი არათუ მხოლოდ საქართველოს კიდურებში, სვანეთსა და სამეგრელოში, არამედ ჩრდილოეთისაკენ ქავკასიის მთა-გორებში და დასავლეთისაკენ შანეთში და ყოველგან ბერძნებს ფეხი ააკრეფინა და განდევნა ისინი. ძულტურული ბრძოლა გაჩაღებული იყო, რასაკვირველია, სომხებთანაც, მაგრამ უკეთეს ეპოქებში, ნაციონალურად უმეტეს გამოფხიზლების მომენტებში, დაიწყებოდა დაახლოვებული ურთიერთობა ერთის საზოგადო საქმის თანამშრომლობისათვის და ამ მომენტებში მათ შორის ცხადი შეთანხმება დაარსდებოდა.

თუ რამდენათ მალლა იდგა მაშინ საქართვე-

ლოს საეკლესიო კულტურა, ჩვენ შეგვიძლია იქი-
დგან მივხვდეთ, რომ მეთორმეტე საუკუნეში, როცა
თვით საბერძნეთში ნეოპლატონიზმური ფილოსოფია
დაცემული იყო, ქართველმა მწერალმა იოანემ
(ტარიჭიძემ - პეტრიწმა) მოგვცა ჩვენ ყოვლად უნაკ-
ლულო და სწორი თარგმანი პროკლეს „ღვთისმეტ-
ყველებრივის ფილოსოფიისა“ და შეაღვინა თავის
დედა-ენაზედ შესანიშნავი განმარტება ამ თხზულე-
ბისა და ეს იყო მაშინ, როდესაც დასავლეთს მერო-
პაში ჰქონდათ მარტო Liber de causis (წიგნი მი-
ზეზთა), ეს წამხდარი თარგმანი პროკლეს შემოკ-
ლებულის სახელმძღვანოისა. თუ რამდენად ღრმად
გამჯდარი იყო ქრისტიანობა საქართველოს ეროვ-
ნებაში ამის მისახვედრად საკმაოა ვსთქვათ, რომ
მეთერთმეტე საუკუნეში ქართული საეკლესიო გა-
ლობა იყო თავისებური, ნაციონალური და ახალს
ბერძნულს საგალობლებს ადგენდენ ქართულ საგა-
ლობელ ნორმებთან შეთანხმებით. რომ საქართვე-
ლოს ეკლესია მალა იდგა და ყოველგან დიდი პა-
ტივში იყო იმითაც მტკიცდება, რომ იერუსალიმში
რუსეთის მართლმადიდებელს ეკლესიას, რომელსაც
მფარველობდა თავის სახელით იმისთანა ძლიერი
სახელმწიფო, როგორც რუსეთი, არ ჰქონია იმ
გავლენის ნაწილიც, რითაც სარგებლობდა მართლ-
მადიდებელი ეკლესია პაწაწა საქართველოს ერისა
და ყოველსავე ამ საკითხებზედ და სხვებზედაც ჩვენ
გვაქვს ცოცხალი, თანამედროვე, დოკუმენტალური
საბუთები და არა ლეგენდები და ამ საბუთთაგან

ზოგი რუსულადაც დაბეჭდილნი არიან. ლეგენდები ითხზებოდენ შემდეგში დასამახსოვნებლად ცოცხალისა და უფრო გასაგების ფორმით იმაზედ, რამაც როგორც რეალურმა თავგარდასავალმა, შთაუნერგა ყველა ქართველთა ტომების გონებას წარუხილელი კვალი, განაკეთილშობილა, აღამაღლა და რთულქმნა ეროვნული ფსიხოლოგია და სხვადასხვა გვარის ქართველთა ეტნოგრაფიულის მატერიალისაგან შექმნა საქართველოს ეროვნება. საპოლიტიკო საქმეები საქართველოსა ხშირად მავნებელად იხლართებოდა, საქართველოს ცხოვრება ხანდახან რამდენისამე ათის წლობით და მეტითაც წარმოადგენდა სამწუხარო სურათს, რომელიც ნამდვილად გამოხატულია უცხოელ და შინაურ წყაროებში და რომელსაც ხან და ხან მრთელი ქართველობა შეეძლო ჩაეგდო სრულს სასოწარკვეთილებაში, მაგრამ საქართველო ამისთანა შემთხვევებშიაც არ ჰკარგავდა იმედს, მაშინაც არ ღალატობდა უკეთესის ბრწყინვალე მომავლის რწმენას, მაშინაც არ ივიწყებდა თავის პატივს, როგორც კაცობრიობის წევრისას, როგორც ისტორიულად შექმნალის ნაციონალურ-კულტურულის ერთეულისას. მხადია, თავის ვალდებულებისაგან ხელის აღება საქართველოს არც ეხლა შეუძლია. ძარგად უნდა ვიცოდეთ, რომ ქართველები იმისთვის კი არ შეერთებიან რუსეთს, რომ გამხდარიყვნენ საგნად დიდებულის განსასვენებელის პროცესისა, რომელსაც მართავენ უაზროდ ისეთი მოღვაწენი, როგორც დეკანოზი მოსტორგოვი, რომელ-

თაც წინ უძღვიან კიდევ სხვა განმანათლებელნი, კელაპტროსანნი. შეგნებულს, თვით-ცნობიერს საქართველოს რასაკვირველია არ სურს თავისი სულიერად დასაფლავება. აზროვნებამ და თვითცნობიერებამ თავშეუკავებლად გზა გაიკაფა მრთელს ქართველთა ეროვნებაში, ძვალ-რბილში გაუჯდა ეხლა მის სხეულს, სოფლებისა და ქალაქების მშრომელს წრეებს, რომელნიც ჯერჯერობით მეცადინეობენ მხოლოდ თავის მატერიალურის მდგომარეობის პირობათა გაუმჯობესებისათვის. მაგრამ ესენიც ხომ გაჟღენთილი არიან, თუმცა უმეტესობა ინსტინქტურად, იმავე ქართველთა ნაციონალურის ფსიხოლოგიით, მეტსაც ვიტყვი, დამცველნი არიან ინსტინქტურად საეროვნო პატივისა. არა ერთხელ გამიგონია მე პირდაპირ მათგან, რომელთაც არც იცოდენ, თუ რუსთველის კეთილხმოვან ლექსებით მეუბნებოდენ, მეთორმეტე საუკუნის პოეტის ლექსებით. რომელიც საქართველოს ნაციონალიზმის სასიქადულოა: „სჯობს სიცოცხლესა ნაზრახსა სიკვდილი სახელოვანიო“. და თუ საქართველოს ეკლესია საბოლოოდ მკვდარია, თუ საქართველოს აზნაურობას ძალა არ შესწევს, აღილოს ქედითა თვისით ტვირთი ისტორიულის მამენტისა, ეს მშრომელი ნაწილი საქართველოს ერისა ჯერ ხომ ძალა გამოუღვევლია და ხელშეუხებელი, ეს თვით მოქმედი მრავალტომოვანი გლეხობა საქართველოსისა, რომელიც უთუოდ უფრო ენერგიულად თავს გამოიდებს, როგორც მებრძოლი არა მხოლოდ კლა-

სობრივად ეკონომიურის, არამედ, უეჭველია, კულტურულის ინტერესებისათვისაც მრთელის საქართველოს ერისა. საქირო იყო, რომ ეს რუსებს სკოდნოდათ.

ქულმინაციური პუნქტი ჳოსტორგოვის მეცნიერებისა გამოიხატება ქართულის სალიტერატურო ენის საკითხში. როგორც ვიცით, არის მხოლოდ ერთი სალიტერატურო ენა, რომელსაც „ქართული ენა“ ჰქვია, მაგრამ ეს ენა საზოგადოა ყველა ქართველ ტომთათვის. მეხუთე საუკუნიდგან დაწყებული ამ სალიტერატურო ენაში უთუოდ შესამჩნევი ცვლილება მოხდა, მაგრამ მეცხრე საუკუნისათვის ახალის მიმართულების თანახმად ეს ენა, როგორც სჩანს, იყო განახლებული და ყველა ქართული მწერლობის ნაშთებს, რომელიც კი აქამდის აღმოჩენილა, თითქმის მეხუთისა და მეექვსე საუკუნისასაც, მოუწევიათ ჩვენამდის მეცხრე და მეათე საუკუნეების და არა ამაზედ უძველესის ხელთ-ნაწერებით და ამ ხელთნაწერებში სალიტერატურო ენა განახლებულია ახალ ნორმებთან შეთანხმებით. მეთათე საუკუნიდგან ქართულს მწერლობაში სამი უმთავრესი განმაახლებელი ცვლილება მოხდა: მეთორმეტე საუკუნეში ცვლილება მოხდა საერო ლიტერატურის განვითარებით, მეთექვსმეტე საუკუნეში — მეცნიერებრსა და ხელოვნების აღორძინების გამო და ბოლოს მეცხრამეტე საუკუნეში — ევროპიულ კულტურასთან სრულის გათანაზიარებით. ამ სამს მომენტში განახლება შეეხება ერთსა და იმავე ენას, რომელშიაც ამ გა-

ნახლებას არავითარი ძირითადი ცვლილება არ შეუტანია. შორმები ისევ წინანდელია (მხოლოდ რაც უფრო ძველია, უფრო რთულია), სიტყვებიც ისევ იმისთანანი არიან (მხოლოდ რაც უფრო ძველია, უფრო ნაკლებად ურევია უცხო ენებიდგან ნასესხი სიტყვები). შძველეს განვითარების ხარისხზედ ეს საერთო ქართული ენა წარმოადგენს უმეტესს ენის სიწმინდეს და თუ ქართველმა ეს ენა შეისწავლა, უთუოდ ამის გამო ზედმიწევნით მკოდნე იქნება საზოგადო ქართული სალიტერატურო ენისა, რომლის ახალის ეპოქისაც უნდა იყოს ეს ენა, და ამათ რიცხვში თანამედროვე ენისაც, რადგანაც შემდეგი ცვლილება ყველას კარგად ესმის იმ ცოცხალი ენის შემწეობით, რომელიც მან უკვე იცის. არც იმისთანა განსხვავება, რომელიც ძველ ბერძნულს სალიტერატურო ენასა და ახალს ბერძნულს სალიტერატურო ენას შორის არის, არც იმისთანა არსებითი განსხვავება, რომელიც სომხურ სალიტერატურო ენასა და ძველ სომხურს შუა არის და გინდ იმისთანა მაინც განსხვავება, რომელიც ახალს ასურულსა და ძველს ასურულს შუა არის, ქართულს მწერლობაში არ მოიპოვება. ამ ერთად ერთს სალიტერატურო ქართულს ენაზედ იწერებოდა, საჭიროების მიხედვით. საეკლესიოცა და საერო თხზულებანი ქართველებს არა აქვს ცალკე საეკლესიო სალიტერატურო ენა, როგორც მაგალითად რუსებს სლავიანური ენა. ქართველებს აქვსთ მხოლოდ ორი საწერი ანბანი, ხუცური და მხედრული (ანუ საეკ-

ლესიო და სამოქალაქო), მაგრამ ენა კი ერთია, როგორც მაგალითად ასურელებს ძველად სამი სხვადასხვა საწერი ანბანი ჰქონდათ: ესტრანგელო, ნესტორიანული და იაკობიტური, მაგრამ ასურული სალიტერატურო ენა კი ერთი იყო, მეტსაც ვიტყვით, ხუცურად ნაწერი არიან სრულიად საერო ხასიათის ლიტერატურული ნაშთები, მაგალითად **მ**ციმურაზის დროინდელი საქართველოს მათიანე და მხედრულად ნაწერია გვარიანი დიდი ნაწილი საეკლესიო ლიტერატურულ თხზულებათა. **ახ**ლა ყოველგვარი წიგნები მხედრულად იბეჭდება. **მ**აშასა-დამე ნამდვილად არსებობს ერთი ქართული სალიტერატურო ენა და ორი ანბანი, ხუცური და მხედრული, და ამასთანავე მარტო საეკლესიო წიგნების საკითხავადაც არ კმარა მარტო ხუცურის ცოდნა, უთუოდ მხედრულიც უნდა ვიცოდეთ. **მ**აშინ როდესაც **მ**ოსტორგოვი დიდის რიხით ამბობს (გვ. 331), რომ „შკოლებში შემოღებულიაო საეკლესიო ქართული ენის სწავლება სალიტერატუროს მაგიერ, რომელიც ზნეობრივის გაწრთენისათვის სუსტია და სრულიადაც არ შეეფერებაო საეკლესიო მიზანს.“ ნურაფერს ვიტყვით იმაზედ, რომ თვითონ ენა, როგორც ენა, უეჭველია არ იქნება არც ზნეობითად გამწრთენელი და არც ამ მხრით ღარიბი და საეკლესიო მიზნის შეუფერებელი; სასაცილოდ არ ეყოფა კაცს შემოღება საეკლესიო ქართული ენის სწავლებისა ე. ი. ქართული სალიტერატურო ენის სწავლებისა ქართულის სალიტერატურო ენის მა-

გიერ. ეს ერთობ საოცარი გაუგებრობაა, რომელიც ქეშმარიტების წინააღმდეგია, მაგრამ ძავეკასიაში კი განკანონიერებულია.

მინდოდა შევხებოდი კიდევ იმ საგანს, თუ როგორ შეუგნია მოსტორგოვს ქართველთა ეროვნების სულიერი ბუნება,—მაგრამ რა უნდა მოვთხოვოთ მას, ა ისტანა საფაქიზო საგანზედ, როდესაც თვით სახელოვანს რუსეთის პოეტს, საუკეთესო მგოსანს ძავეკასიის ბუნებისას, საქართველოს ეროვნული, თანამედროვე საუკეთესო წყაროებისაგან დამოწმებული რეალური პიროვნება „ღვთიურის“, ზნეობითად ძლიერის **თ** მარისა, ზნეობითის სინარჩარით აღმტაცი და დამამშვიდებელი ტყის ნადირთა, გარდაუქცევია თავის ლექსებში, „**თ**ამარად“ სახელდებულში, ქართველთა ეროვნულის ბუნების წინააღმდეგ, ფანტასტიკურ ხატად ვნებათაგან შეპყრობილის ქალისა, რომელიც ელის გამვლელსა და გამომვლელს, ნებივრად მწოლარე თავის რბილს ბუმბულის ლოგინზედ. სინამდვილეს უთუოდ პირდაპირ უნდა ვუყურებდეთ. ამის მსგავსი უფსკრული რომელიც ურთიერთშორის ფსიხოლოგიურმა გაუგებრობამ დაბადა, არ შეიძლება ამოივსოს და დაიფაროს საეკლესიო ჩვეულებრივის წესებისა, ანუ საქრისტიანო მოძღვრების ძირითად დოღმატთა ერთგვარობით. **თ**ვითონ ფორმულები თავის თავად, თითქმის არც იდეები თავისთავად დიდს რასმე არ შეადგენს, თუ ისინი თვით ცხოვრებაში არ გამოიხატებიან, თუ რომ ისინი განხორციელებული არ

არიან ერის შინაგანს სულიერს არსებაში, ე. ი. ფასი აქვს მხოლოდ საქრისტიანო მოძღვრების გაეროვნებას და ამის მიხედვით საქართველოს ეკლესია შესამჩნევად განსხვავდება რუსეთის, ანუ საბერძნეთის ეკლესიისაგან, თუმცა ესენი მასავით მართლმადიდებელნი არიან, და უახლოვდება უფრო სომეხთა ეკლესიას, რომელიც მაზედ განცალკევებულს სარწმუნოებას აღიარებს. ჯერ კიდევ მეთორმეტე საუკუნეში ცნობილმა ბიზანტიის სახელმწიფო მოღვაწემ ბრიგოლ ბაკურიანმა, დამფუძნებელმა ქართულის პეტრიწონელთა (ეხლა ბაჩკოვოს) მონასტრისა ბოლგარეთში, განაცხადა, რომ საქართველოს მართლმადიდებლობა არაფრით არ განირჩევაო საბერძნეთის მართლმადიდებლობისაგან, მაგრამ მაინც წვერი ვარო არა საბერძნეთის, არამედ საქართველოს ეკლესიისა, რომელიც თავის მართლმადიდებლობის განხორციელებით უთუოდ უფრო ეთანხმებოდა ბაკურიანის ფსიხოლოგიურს მოთხოვნილებას. მოსტორგოვს ძალიან უკვირს (გვ. 312), რატომ ქართველებს სახლებში ხატები არ უსვენიათო, როგორათააც არ უსვენიათ, ვამატებ ჩემის მხრით, სომხებსაც; მაგრამ ჭეშმარიტად მორწმუნე ქართველთა იდეალია, იქონიონ გულის სიღრმეში სულიერი ხატი, და თვითონ ნივთიერი ხატები კი დაასვენონ ეკლესიებში, ანუ ვისაც შეძლება აქვს, შინაურს საჯვარეში, და არა საცხოვრებელს სახლებში, სადაც იგინი ატარებენ ჩვეულებრივ ყოველდღიურს მატერიალურ ცხოვრებას, ხშირად იმისთანა აზრე-

ბითა და საქციელით გართულნი, რაც საეკლესიო სიწმინდეთა შეურაცხყოფელია. ლეკანოზს მოსტორგოვს უთუოდ არ სცოდნია, რომ მოხუცებულ კაცებს საქართველოში ამავე მიზეზით აქამდისაც ჩვეულება აქვსთ დილისა და საღამოს ლოცვა შეასრულონ გარეთ, პირდაპირ ცას ქვეშ, და არა სახლში; მოსტორგოვმა იცის რასაკვირველია, რომ საქართველოშიაც არის ზოგიერთი ცრუმორწმუნოება და ამით სარგებლობს იგი (ვგონებ რუსია შთამომავლობით), რომ სამარცხვინოდ გამოგვიხატოს საქართველოს ეკლესია (გვ. 312), მაგრამ ამით მტკიცდება მხოლოდ სრული ჭეშმარიტება სახარების სიტყვებისა: „არგულო, ამოიღე პირველად ღვირუ თჯალისგან შენსა და მასინ ისილო აღმოღებად წკელი თჯალისგან მოქმისა შენსა“. მაგრამ მოსტორგოვი ურევს ერთმანერთში ცრუმორწმუნეობასა, რომელიც ხალხში უმეცრებას შეუტანია და სათემო დღესასწაულებასა და ხატთა მოსალოცავად სიარულს და ეს მისი შეცთომა ადვილად გასაგებია, რადგან არავითარი ცნობა არა აქვს ამ საგანზედ, რომ კარგად გაეგო ღრმა მნიშვნელობა იმ ადგილობრივ ჩვეულებათა, რომელნიც მომდინარეობენ ძველიდგანვე, სანამ საქართველოში ქრისტიანობა შემოვიდოდა, და გავრცელებულნი არიან საერთოდ ყველა საქართველოს მონათესავე ტომთა შორის, როგორც მაჩვენებელი უმაღლესის ჯერ კიდევ კერპთ-თაყვანისმცემლობის ნიადაგზედ აღმოცენებულის კულტურისა. ამგვარი საზოგადო კერპთ-თაყვანისმცემლობის

დროინდელი კულტურის ნაშთები უფრო ბევრია საქართველოში, ვინემ მოსტორგოვი ჰფიქრობს, თუშცა მისი განზრახვა არის, ამ ცოტათიც სახელი გაუტეხოს საქართველოს ქრისტიანებრივს ეკლესიას. ქრისტიანობის დროს ამ ჩვეულებათა დაეკარგათ კერპთ-თაყვანის-მცემლობის დროინდელი შინაარსი, მაგრამ მნიშვნელობა კი ძველებური შერჩათ, ცოცხალი ნაციონალურ-კულტურული, რომელიც ქრისტიანობასთან შეერთებით, თავდაპირველად, რასაკვირველია, ეკლესიურ და მწიგნობრულ ქრისტიანობასთან, — ობიექტივურად გამოხატავდა საქართველოს ტომთა სულიერს ერთობას.

მგონებ საკმაოდ ცხადია, რომ სამეცნიერო დასაბუთებით მოსტორგოვის ნაწერი მცირეოდენ კრიტიკასაც ვერ გაუძლებს და ამ მხრით ამ სტატიიზედ საუბარი, ვიმეორებ, სრულიად საჭირო არ იყო. მაგრამ დეკანოზი მოსტორგოვი — „საეკლესიო სასწავლებელთა ოლქის ზედამხედველია საქართველოს საექსარხოლოში“, როგორც წინათვე გვაუწყებს „ნაროდნოე ობრაზოვანიის“ რედაქცია, მაშასადამე უნდა ვიფიქროთ, რომ უწმინდეს სინოდს არა ჰყავს სხვა კაცი საქართველოს საეკლესიო საქმეების უფრო მცოდნე, ამისთანა საპასუხისგებო თანამდებობის აღმასრულებლად დასაყენებელი. მეტსაც ვიტყვი, სტატია დაბეჭდილია მართლმადიდებელთა ეკლესიის ყოველთვიურს საპედაგოგიო ორგანოში, რომლისაც გამომცემელია სასწავლებელთა რჩევა, უწმინდეს სინოდთან დაარსებული. პიღევ

უფრო მეტი ვსთქვათ, სტატია წარმოადგენს მოხსენებას, წრდგენილს წასაკითხავად 14 დეკემბერს 1904 წ. საეკლესიო შკოლათა სამოსწავლო მუზეუმში პეტერბურგს, მუზეუმის წლიურს დღესასწაულზედ, უწმინდესის სინოდის წევრთა, სასულიერო სასწავლებლების რჩევის წევრთა და მიწვეულ საპატიო პირთა თანადასწრებით. **მოსტორგოვის** შრომამ რასაკვირველია დიდი ინტერესი უნდა გამოიწვიოს, რაც უნდა ნაკლები მცოდნე იყოს სამეცნიერო ნაწილში მისი ავტორი. შურნალის „ნაროდნოეობ-რაზოვანიის“ რედაქციაც წესიერად აფასებს უმაღლეს მნიშვნელობას დღესასწაულებრივის შეკრებულებისას ამ მოხსენების წაკითხვის დროს და დაწვლილებით გვაცნობებს ამას. რასაკვირველია უწმინდეს სინოდს ასის წლის განმავლობაში, ასე უნდა ვიფიქროთ, საკაო დრო ჰქონდა, არა თუ მხოლოდ თვითონ არ უნდა დასკირვებოდა ამ ნაირი სუსტი მოძღვრება **მოსტორგოვისა**, არამედ მას უნდა მიეცა რუსეთისათვის, და არა მარტო რუსეთისათვის, ნამდვილად მცოდნე კაცები საქართველოს ერის წარსულის ცხოვრებისა, რომელიც აგრე მჭიდროთ შეკავშირებულია მახლობელის აღმოსავლეთის ქრისტიანობასთან. საქართველოს ეკლესიის შესახებ სრულიად არ ჰქონია სინოდს ის უცნაური გასამართლებელი საბუთიც, რომ ეს ეკლესია მართლ-მადიდებელი არ ყოფილიყოს, თითქოს მართლ-მადიდებლობის უპირატესობა იმაში მდგომარეობდეს, ვითომც მას უფლება აქვს საფუძვლიანად არ შეისწავლოს

რაც მის გარეშეა, ე. ი. მარტივად ვსთქვათ, არაფერი არ იცოდეს ნამდვილად, მაშასადამე არ იცოდეს თავიცა თვისი. **ღ**ა მე კი მგონია, ცოტაოდენი საზოგადოებრივი ინტერესი მაინც უნდა ჰქონდეს თვით რუსეთის მართლმადიდებელის ეკლესიისათვისაც, იცოდეს მან არა თუ მხოლოდ ის, რომ სინოდის წევრები შეჩვენებით ეკლესიისაგან ვისმე განაყენებენ, არამედ ისიც, თუ ვის მიიწვევენ კათედრაზედ თავის მოძღვრად, ვის მიაყრდნობენ მრთელს თავისს უმაღლესს ყურადღებას და ვის აჯილდოებენ, თუ გინდ მხოლოდ მდუმარე თანაგრძნობითა და მოწონებით. **ღ**ეკანოზი **მ**ოსტორგოვი ხომ მართლა მოძღვარია! ის მძვინვარე და თავგამოდებული თანამბრძოლია იმ მოძღვრებისა, რომელიც სკთილობს საეკლესიო უკოლები სახელმწიფო განზრახვებს დაუმოლჩილოს იმ ხარისხამდე, რომ სრულიად დასორგუნოს მცნებანი სახარეისა ე. ი. ძირი გაუთხაროს ქრისტიანობას.

მნიშვნელობა სახარების მცნებათა სასულიერო უკოლებისათვის **მ**ოსტორგოვს, როგორც სჩანს, სკოდნია: „სასულიერო უკოლები უნდა ემსახურებოდნენ ეკლესიასა **ღ**ვთისას მის წმინდა საქმეში“, სწერს **მ**ოსტორგოვი (გვ. 329): „ეკლესია ერიდებოა მიზანსა „გარუსებისას“, როგორც საზოგადოთ ერიდებოა ყოველს საპოლიტიკო განზრახვას. **მ**კლესიური საქმე სახელმწიფოსათვის უსაზღვროდ ძვირფასიაო ყოველსავე გარუსეისათვის განზრახულებასა და მოქმედებაზედ და სხვ.“ **მ**აგრამ ამასთანავე,

ვოსტორგოვს სწამს, რომ რუსულის ენის სწავლება და შემოღება ყველა საგნების სწავლებისა რუსულის ენის საშუალებით, არისო უმთავრესი და არსებითი მიზანი სასულიერო შკოლისა (გახაზულია თვით ვოსტორგოვისაგან, გვ. 332). მართალია, ვოსტორგოვი ამ „უმთავრესს და არსებითს მიზანს სასულიერო შკოლებისას“ სთვლის მეორე ხარისხოვან მიზნად. მაგრამ ეს მეორე მიზანი ცხადათ ამახანჯებს ნამდვილს მაცხოვრის მოძღვრებას (მათ. 22. 21): მიეცით კეისრისა კეისრისა და ღვთისა ღმერთისა“. და სადღაა „სამსახური ეკლესიის წინაშე მის წმინდა საქმეში“, როდესაც სიტყვა ღვთისა უნდათ ასწავლონ და ასწავლიან კიდევ ყმაწვილებისათვის უცნობის ენით, რომელიც გამოთქმისა და კიდევ უფრო ფსიხოლოგიურის ხასიათით უცხოა საზოგადოთ კავკასიელ ერთათვის და განსაკუთრებით ქართველ ყმაწვილთათვის. *) მაგრამ ვოსტორგოვი უფრო შორსაც მიდის მისთვის უცხო ტომთა კაცობრიულ უფლებათა დათრგუნვაში— იგი მომხრეა მუნჯურის მეთოდით უცხო ენის სწავლებისა სხვათა შორის იმის გამო, რომ ამ საშუალებით ადვილად შეიძლება მოუშთოს ბუნებითი მსვლელობა თანდაყოლილის სულიერის ნიჭის განვითარებისა ყველა მოსწავლეს, რომელიც შთამომავლობით რუსი არ არის (გვ. 335). მაშასადამე „წმინდა საღვთო

*) მართალი ენა არ ითვლება ინდო-ევროპიულის ენების ჯგუფში, რომელსაც რუსული ეკუთვნის

საქმე“, რომელსაც **მოსტორგოვი** აღიარებს, აძლევს მას არა თუ მხოლოდ იმის ნებას, რომ ამოჰგლიჯოს თავისი თაობას, არამედ მოაშთოს მისი ბუნებითი ნიჭიერებაც. **ნუ** თუ შეუძლია ამნაირი **მოსტორგოვისებური** მსჯელობა იმ კაცს, რომელსაც სულსა და გულში გასჯდომია სახარების მოძღვრება? მეცადინეობა **მოსტორგოვისა** ხომ იმას ნიშნავს, რომ ის განდგომია ქრისტიანებრივს მოძღვრებას საღვთო ეკლესიაზედ. **მს** მისი საქციელი ეწინააღმდეგება **პავლე** მოციქულის სიტყვებს (კორინთ. 14, 14): „**გეტოუ გილოტვიდე უტხობითა ენითა, სუელი ჩეძა აღიგავს, სოლო გონება ჩეძი უნაყოფო ანს.**“ **ანუ** კიდევ (გვ. 14, 39): „**ძმანო ჩემნო, გჰუადინ წინასწარმეტყველებად, და სიტყვად ენათა ნუ დაუეჩეხათ.**“ **ას**ას უნდა დავსძინოთ კიდევ, რომ ყველა უძველესი აღმოსავლეთის ეკლესიები (სურეთის, სომხეთის და საქართველოს) გულსმოდგინებით იცავდენ ხელშეუხებლობას ამა ქრისტიანობის საფუძველთა, მოციქულთა მცნებასა. **ამის** მფარველი და დამცველი იყვნენ ქართველები მრავალსაუკუნოებით კულტურულად მებრძოლნი თითქმის ბერძნებთანაც. **და** ამ ბრძოლიდგან ქართველები გამარჯვებულნი გამოვიდნენ, თუმცა ქართველებს, რომელთაც მაშინ პოლიტიკური თვითარსებობა ჰქონდათ, ძალიან უჭირდათ იმ დროებში ნაციონალურის ეკლესიის განუდრეკელად დაცვა. **საბერძნეთის** სასულიერო წოდება დამტკიცებით ამბობდა, **საქართველოს** ეკლესია **საბერძნეთმა** დაბადაო, **საბერ-**

ძნეთი სათავეა, საიდანაც მართლმადიდებლობა მომდინარეობსო, ბერძნული ენა და ბერძნული ლიტერატურა მრთელს საქრისტიანოს სულიერს საზრდოს აძლევსო“. მაგრამ ქართველებმა ამათაც კი უპასუხეს ჰავლე მოციქულის სიტყვებით (კორინთ. I, 14, 36): „ანუ თქვენ მიერ სიტყვა იგი ღმრთისა გამოვიდა, ანუ თქვენდამდე სოფო მიიწია?“ ბანა ეხლა უფრო დიდი ზნეობითი უფლება არა აქვს ქართველებს, ამავე კითხვებით მიმართონ რუსეთის ეკლესიას?

მაგრამ მოსტორგოვი მაინც მოძღვარია; მოსტორგოვს, როგორც სჩანს, შესძლება დამოძღვროს ზოგი ვინმე და აცნობოს მას რაიმე საქართველოს ეკლესიის უწინდელს ძალასა და დიდებაზედ; მაგრამ რადგანაც მას ახსოვს აგრეთვე მოციქულის სიტყვებიც (კორინთ. I, 16, 14): „ყოველივე თქვენს საიუკარულოთ იუავენ“, იგი, როგორც თავის ერთგული, ამისთანა ხასიათის ცნობებს იძლევა მხოლოდ იმ შემთხვევებში, როდესაც ქართველების ინტერესები მათის მეზობლების ინტერესებს შეეხლება, ე. ი. თუ შესაძლებელია აღძრვა ტომებრივის, ანუ ნაციონალურის განხეთქილებისა: ამგვარად ქართველებს, როგორც აღმოჩენილა, ჰქონიათ ოდესმე „დიდებული ტაძრები“ სიღნაღსა და თელავში, „პატივცემული საყდარი“ თვით თფილისში, სულ „მშვენიერი ტაძრები“, მაგრამ ვაი, რომ ესენი ახლა სომხების ხელშია, რომელთაც შეუსყიდიათ (გვ. 311); ქართველების გავლენა ისეთი ძლიერი ყოფილა, რომ ოსებს მრთელ სოფლობით დაუვიწყებიათ ოსური

და ქართულად ლაპარაკობენ და ვაი, რომ ეს სოფლები ითვლებიან წმინდა ქართულ მრევლებად (გვ. 324). სპარსელები სტილოზდენ დაესუსტებიათ როგორმე მართლმადიდებელი საქართველოს სამეფო და ამისთვის მართლმადიდებელს უდევს წაართვეს მღვდლები და მათი საყდრები და წმინდა ადგილები გადასცეს სომხებს (გვ. 326).

ღეკანოზი მოსტოროვი, როგორც სჩანს ქართულს სალიტერატურო ენასაც დიდათ აფასებს, მაგრამ იმ საზღვრებს გარეშე, სადაც ქრისტიან ქართველთა მოსახლობა თავდება, და ქრისტიან საქართველოში კი, როგორც ზემორე ვსთქვით, ქართული სალიტერატურო ენა განდევნილია სასულიერო შკოლებიდგან, როგორც „განწრთენისათვის სუსტი და საეკლესიო მიზნისათვის სრულიად შეუფერებელი“; მაგრამ გამაჰმადიანებულ ქართველებში იგივე ენა, თითქმის, როგორც სჩანს, ქართული სასაუბრო ენაც ცნობილია როგორც ზნეობრივად გაწრთენისათვის ძლიერ სასარგებლო და საეკლესიო მიზნისათვის სრულიად შესაფერი (გვ. 318): „აქ საჭიროა ფრთხილად ვიცავდეთ ქართულს ენას, ამ სულიერს კავშირს მაჰმადიან ქართველებისას მათს მართლმადიდებელ წინაპარებთან; აქ საჭიროა ფურცლები, ზროშიურები, წიგნები, ქართულს ენაზედ ნაბეჭდი, და მათი ხალხში დარიგება იმ განზრახვით, რომ აღვადგინოთ ხალხში მისუსტებული და გაქრობაზედ მიწვენილი ქრისტიანობიდგან დაშთენილი მამა-პაპათა გარდამოცემანი, განვაკოცხოთ და ავალაპარაკოთ

დუმილით მოცული ტაძართა და უდაბნო-სავეანეთა ნანგრევები“. შაშასადამე ქართულს ენას მიეწერება თითქმის საკვირველთ-მოქმედების ძალა, რომლის წყალობით გამაჰმადიანებულ ქართველებში შეიძლება გაიღვიძოს და აღდგეს ქრისტიანობიდან ნაშთი მარდამოცემანი, გაცოცხლდენ და ლალადისი მორთონ ნანგრევებმა და დამყარდეს სულიერი კავშირი მაჰმადიან ქართველთა მართლმადიდებელ წინაპართანა, უკვე დიდის ხნის განსვენებულთა. (ღმერთმა გვაშოროს იმ განზრახვისაგან, რომ ამგვარისავე კავშირის დამყარება ვისურვოთ ქრისტიან ქართველებთანაც, რომელნიც ჯერ კიდევ ცოცხალნი არიან) **ცხადია**, რომ საუბარი ქართული სალიტერატურო ენის სისუსტეზედ ზნეობრივის გაწვრთნისათვის თვითონ **საქართველოში**, არის ტენდენციური ხერხიანობა, გამოგონებული იმისთვის, რომ გაამართლონ ქართული ენის განდევნა სასულიერო შკოლებისაგან. **ცხადია**, ამავე აზრით გამოუგონიათ განსაკუთრებული საეკლესიო ქართული ენა. ამავე აზრით ცთილობდენ არა სალიტერატურო ენებისაგან შეექმნათ ქართველ ტომთათვის სალიტერატურო ენა, რომ ამ ხერხით ქართულს საზოგადო სალიტერატურო ენას დაუკარგონ ნაციონალური მნიშვნელობა არა მარტო ქართველების თვალში, არამედ თვითონ მეგრელების თვალშიაც, რომელთაც, ქართულის საზოგადო სალიტერატურო ენისაგან ჩამოშორებით, ხედებოდათ უთუოდ ნაციონალური გარდაგვარება. **ღეკანოზ მოსტორგოვსა**ვით სახალხო

განათლებისათვის თავგამოდებულებმა დიდხანია გას-
ცეს თავისი საქმე, თვითონვე ფაქტიკურად გამოააშ-
კარავეს საზოგადოების წინააღმდეგი თავისი საიდუმ-
ლო გულის-წადილი, რომ საქართველოს ნაციონალ-
ურ საქმისათვის ჩამოეშორებიათ ნაწილ-ნაწილად
ქართველთა ტომები და დაეყენებიათ ისინი სულიერ-
ად კულტურულის გარდაგვარების ნამდვილს გზა-
ზედ. ხომ უეჭველია, რომ ნამდვილი სულიერი და
კულტურული განვითარება მეგრელებისა და სვანე-
ბის შეიძლება უზრუნველ-ყოფილ იქნეს მხოლოდ
განუწყვეტელის კავშირით ძრავალ-საუკუნოებით შე-
ქმნილს საზოგადოთ ქართულს ნაციონალურს კულ-
ტურასთან და მწიგნობრობასთან, რომელიც ნაყო-
ფია სულიერის მოღვაწეობის, რაშიაც მათ დიალაც
შესამჩნევი წილი უდევსთ, ამაში გამოიხატება მათი
ნაციონალური იდეალები და ეს არის მათი ღვიძლი
დედა, საყვარელი აღმზრდელი მათის სულიერის არ-
სებისა. ამგვარი ქეშმარიტი განვითარება მეგრელებ-
ბისა და სვანების, უეჭველად, ნაციონალური საქმეა,
ზოგად ქართულია და პირდაპირი საგანია საზოგადო
საზრუნველი ყოველთა საქართველოს ტომთათვის,
რომელიც მოითხოვს მათგან შეერთებულს და შე-
თანხმებულს მოღვაწეობას. და რომ ეს აუცილებე-
ლი შეერთებული შრომა აერიდებიათ მეგრელებისა-
თვის, ამისათვის ჩვენმა განმანათლებლებმა აიღეს და
მეგრელებს რუსულის აღფაბეტიისაგან საწერი ანბანი
გამოუკოპიტეს! მაგრამ ნათქვამია (კორ. I, 15, 36):
„უგუხურო, შენ რომელი დაჭსოესი, არა ქსცსოკსდის.“

და თესლი იგი არა აღმოცენდა... პირიქით ეს უგნურები შეეწინენ მის აღორძინებას, რასაც ისინი ჯვარცმასა და დახრჩობას ექალოდენ.

მაგრამ მოსტორგოვი არც ფარავს, რომ საქართველოს საექსარხოსო არსებითაც არც კი ინტერესობდა ნამდვილ საქართველოს ეკლესიით და ქართველთა ტომებით; ქავკასიაში უფრო დიდი ყურადღება იყო მიქცეული გადმოსახლებულ სხვა ტომთა კაცებზედ, ვინემ ადგილობრივ მკვიდრ მცხოვრებლებზე იმ იმედით, რომ ამ ჩამოსახლებულებში მოეპოვათ ერთგული მოსამსახურენი საბრძოლველად ადგილობრივ ეროვნებათა თვით-არსებულს ცხოვრებასთან; მაგრამ ეს ელემენტებიც თითქოს სასარგებლო ვერ გამოდგენ და ვერ გაამართლეს მათზედ დამყარებული იმედები. „სამწუხაროდ ბერძნები, პირადათ მათი ინტელიგენცია, თითქმის ყოველგან ეწინააღმდეგებოდნო სლავიანურის ენის შემოღებას მღვდელ-მოქმედებაში და რუსულის ენის შემოღებას შკოლებში. მაშინ როდესაც თუ ვისთვისმე შეწევნა მიუცია რუსეთის პრესას, ყველაზედ უმთავრესად უუდიდესი შემწეობა აღმოუჩენია ბერძნებისათვის“, ლაღადებს მოსტორგოვი (გვ. 322), რომელსაც უთუოდ ვერ გაუგია, რომ კაცებს შეიძლება წმინდათ მიაჩნდესთ იმისთანა რაიმე, რაც მათთვის უფრო ძვირფასია, ვინემ უუდიდესი მატერიალური სიკეთე.

ეს იმედები ვერ გაამართლეს რუსეთიდგან გადმოსახლებულმა სექტანტებმაც, რომელთაგან დუხოზორები, როგორც დეკანოზი მოსტორგოვი ამბობს,

ამერიკაში გადასახლდენ (გვ. 328), — უთუოდ ნება-
ყოფლობით. ღა თავს ნებას ვაძლევ და დამტკიცე-
ბით ვიტყვი, რომ რუსეთიდან გადმოსახლებული
მართლ-მადიდებლები კიდევ უფრო ნაკლებად გაა-
მართლებენ ხსენებულს შავად-მღელვარ იმედებს ამი-
ერ ქავკასიაში, რადგან აქ სამუდამოთ გადმოსახ-
ლებულ რუსებს ორი-სამი დგმის შემდეგ ებადებათ
თავისი საკუთარი ადგილობრივი რეალური ინტერე-
სები, მატერიალური და სულიერი, რომელთაც არა-
ვითარი საერთო რამე არ ექნებათ იმ უნიადაგო
რუსეთელ ნაციონალისტურ ტენდენციებთან, რომ-
მელშიაც თავს იფარვენ განმხრწნელი, საზოგადოებ-
რივობის წინააღმდეგი ელემენტები.

მაგრამ ჩვენ მაინც დიდ მნიშვნელოვანად მი-
გვაჩნია, რომ როდესაც საქართველოს ეკლესიის
მკვიდრ შვილებს ძლიერ გაჭირვებით ეძლევათ სა-
ქართველოს საექსარხოზოს სასულიერო სასწავლებ-
ლებში შესვლის ნება და ბევრს ადგილას საქართვე-
ლოში სრულიადაც არ დაუარსებიათ ამგვარი შკო-
ლები, „ამიერ ქავკასიაში ამ ჟამად არ მოიპოვება
არც ერთი უუმცირესი, ანუ ახლად დაარსებული
გადმოსახლებულ რუსთა სოფლები, სადაც, რო-
გორც კომპეტენტურად განაცხადებს ლეკანოზი მოს-
ტორგოვი (გვ. 328), არ მუშაობდეს საეკლესიო
შკოლა, რომელიც შეფარებია ჯერჯერობით საჩქა-
როდ შეწყობილს ქოხს ქვეშ. ამნაირი შკოლები
იხსნებიან თვით ეკლესიის აშენებამდის და ეკლესიის
მსახურთა მისვლამდის.“ აი სწორედ ამგვარის მიმარ-

თულეებით მოქმედებდნენ ზედმიყოლით სამი ამიერ ქავკასიის მწყემსთმთავარი, რომელნიც საქართველოს ექსარხოვებად იყვნენ ამ უკანასკნელის თორმეტის წლის განმავლობაში, როდესაც გაძლიერდა რუსთა გადმოსახლება ამ მხარეში.

არ ვიცი, რომელი ადგილია დეკანოზის მოსტორგოვის სტატიაში უფრო მეტად ღირსი საზოგადოებრივის ყურადღებისა და უფრო ნამდვილად გამომხატველი და დამახასიათებელი მსოფლიო აზროვნებისა პირადათ საეკლესიო საქმეთ-მმართველთა, უფრო ნამდვილად გამომამაშქარევებელი მათის საეკლესიო ანტიქრისტიანულის მხედველობისა...

შეხედეთ, მაგალითად, როგორის დაუფარავის მოწონებით იხსენებს დეკანოზი მოსტორგოვი მსმალეთის ბრძნულს მოქმედებას საქართველოს ზოგჯერ ნაწილში ქრისტიანობის მოსპობისათვის (გვ. 319): „თათრები თავისებურად ბრძნულად იქცეოდნენ თავის მაჰმადიანობის გავრცელების საქმეში: ქრისტიანებს ისინი დროზედ ძალას ატანდნენ, რომ თვითონ მათ გაედევნათ მართლმადიდებელი ეპისკოპოსები, აღუკრძალეს მათ ახალი ღვდღების კურთხევა, ნებას აძლევდნენ, რომ მათის მხრიდგან გაეტანათ საეკლესიო წმინდა ნივთები, ხატები, წმინდათა ნაწილები და სხვ., — და ეს სიწმინდენი აქ ძალიან ბევრი იყო, — შემდეგ ქართველებს თათრული სახელები დაარქვეს, ძალდატანებით წინადაცვეთეს, ცოლებად თათრის ქალები შერთეს, თითოეულს მათგანს ერთი კი არა, რამდენიმე, და აი ამისთანა ცვლილე-

ბამ მათს ცხოვრებასა და მრთელს წეს-წყობილებაში, თუმცა უნდა გვეკვირდეს, ქართველები ჩქარა გაამაჰმადიანა. **ზინც** გაამაჰმადიანებას ეწინააღმდეგებოდა, ნება ეძლეოდათ, სხვა ქრისტიანებრივი სარწმუნოება მიეღოთ: ყოველს ღონეს ხმარობდენ დაეთრგუნათ მართლმადიდებლობა, როგორც ძალა, რომელიც ქართველებს რუსებთან აერთებდა; თათრები და სპარსელები **ზირვანის** სახანოში მფარველობდენ სომეხებს და მართლმადიდებელი უღელეები სომეხთ სარწმუნოებაზედ გადაჰყავდათ და **ახალციხის** მხარეზედ კათოლიკების მისიონერებს ეხმარებოდენ. **ჟოველივე** ეს ჩვენთვის საგულისხმო უნდა იყოს, რომ ვიცოდეთ, თუ სად როგორ ვებრძოლოთ არა მართლმადიდებელს ელემენტებსო.“ **დეკანოზს** სითავმდაბლის გამო დაუკლია აქ შემდეგი სიტყვები: „და განსაკუთრებით სხვა ენაზედ მოლაპარაკე მართლმადიდებლებს, ე. ი. ყველაზედ უწინარეს ქართველებს.“ **მაგრამ** მკითხველს ნუ შეაშფოთებს ეს ქებათ-ქების გალობა მაჰმადიანთა სიბრძნის წინაშე, რომელიც გვესმა უწმინდესის **სინოდის** რჩეულის მეცნიერისაგან *). **მის** გალობა პირბადიანი ქებაა იმ საეკლესიო მიმართულებისა, რომლის წარმომადგენლად **ქავკასიაში** დანიშნულია **დეკანოზი** **ვოსტორგოვი**. **მას** რომ ნაძალადევი თავმდაბლობა არ დაეწყო, ადვილად შეეძლო, რასაკვირველია, და

*) **მე** სრულიად არ შევეხები იმ კითხვას, თუ რამდენად ეთანხმება ეს **ვოსტორგოვის** დახატული მაჰმადიანთა სიბრძნე ნამდვილს რეაქციის ისტორიის სურათს.

სრული უფლება ჰქონდა, ეთქვა, *mutatis mutandis*, იგივე ქებათ-ქება თვითონ თავისთვის და თავის თანამოაზრეთათვის: „ჩვენ, რუსები, თავისებურად, აგრეთვე ბრძნულად, მივუძღოდით მართლმადიდებელთა საქმეს ჯავკასიაში. **თ**ათრები მაჰმადიანები არიან, ჩვენ ისინი არც გვექიშებიან და არ გვმტრობენ; ჩვენი მტერები არიან მართლმადიდებლობისგან განდგომილი სომხები და მართლმადიდებელი, მაგრამ სხვა ენაზედ მოლაპარაკე, ქართველები. **ა**მათ აქვსთ პოლიტიკურიცა და ლიტერატურული ტრადიციებიც (გვ. 308). **მ**ართალია, ყოველივე ეს მათ აქვსთ მცირეოდენის მასშტაბით, მაგრამ ესეც საკმაოა, რომ ასაზრდოოს მათი ეროვნული ცნობიერება (გვ. 309). **ჩ**ვენ უკვე დავხურეთ სომხური სასულიერო შკოლები, გადავასახლეთ სომეხთა ეპისკოპოსები და არქიმანდრიტები და სომეხთა სოფლის გლეხობა უმიწაწყლოთ ისეთს გაჭირვებაში იყო ჩავარდნილი, რომ მრთელის სოფლობით იძულებული შეიქნა უარეყო თავისი საუკუნოებით შეთვისებული სარწმუნოება, რომელზედაც დამყარებული იყო მათი მემკვიდრეობითი ეთიკური მსოფლიო აზროვნება, რომ მოეპოვებია შიმშილისაგან გადარჩენის საშუალება ახალის სახელმწიფო სარწმუნოების მიღებით და თან ხმამაღლა ლაღადებით: ჩვენ გარუსება გვინდა (გვ. 333), სწორედ ისე, როგორც ბრძნულს **ო**სმალეთში. **მ**ს კიდევ ცოტაა, ჩვენ მოვახერხეთ და გამოვგლიჯეთ სომეხთა ეკლესიას უფლება, რომლის ძალით ისინი თავის ქონებას

პატრონობდენ,— უფლება რუსეთის კანონებით დამტკიცებული, კიდევ ხელმეორედ გადავსახლეთ სომხების ეპისკოპოსები და არქიმანდრიტები, სომეხთა პატრიარქს დიდის სიხარულით ნებას მივსცემდით, რუსეთიდან გასულიყო და რაც წმინდათ მიაჩნდა ყოველიფერი თან წაეღო. საქართველოს ეპისკოპოსების გადასახლება სრულიად არ გვჭირია, ისინი ჩვენგანვე დაყენებული არიან, მაგრამ რასაკვირველია ჩვენის შეხედულებისამებრ და იმდენი რიცხვით, რამდენიც ჩვენის განზრახულებისათვის საჭიროა აყო; ნელნელა მათს ადგილებზედ რუსი ეპისკოპოსები დავაყენეთ, ან და ქართველები ჩვენს დარჯაკში ამოსხმული, და რომელიც ამათგანი ცოტაოდნად უკუღმართი გამოდგა, არ დაგვიკარგავს, ისინი ჩვენ შორეულს სადმე ადგილზედ გადაგვყავდა. ქართული ნათლის სახელების დარქმევა აღვკრძალეთ, იმ მიზეზით, რომ ისინი რუსულს კალენდარში არ იხსენებიან. სამწუხაროდ მათ ნაციონალური ტრადიციები აქვსთ და თვითცნობიერებაც. მაგრამ ჩვენ ყოველგან აღვძარით ტომებრივი გრძნობები იმ იმედით, რომ ტომი ტომზედ აღდგება და ძმა ძმაზედ. დიდის სიხარულით ჩვენ ყოველგვარის პროპაგანდის ნებას მივსცემდით არა მართლმადიდებელს სომხობაში, რომ მათ შორის აღმოფხვრილიყო ნაციონალური თვითცნობიერება. ამ განზრახვით ჩვენ ძლიერ ღმობიერად ვეპყრობოდით კათოლიკებს ამიერ ქავკასიაში; თუმცა ჩვენ უარვპყოფეთ კათოლიკობას, მაგრამ გულში კი ახლავე მზადავართ თაყვანივსცეთ

რომთა პაპას, რომელსაც შეუძლია შეგვიმსუბუქოს ჩვენი სამძიმო პოლიტიკური მდგომარეობა, გამოანაწილოს კათოლიკები ერთ სამწყსოდ საკუთარის ეპისკოპოსით, — თუნდ ორის დაუმოკიდებელის ეპისკოპოსით, ქართველთ-კათოლიკეთა და სომეხთ-კათოლიკეთა, და ამით კიდევ უფრო შეასუსტოს, ჩვენის აზრით, ნაციონალურ-კულტურული მისწრაფება სომეხთა და ქართველთა“.

მაგრამ იქნება მოსტორგოვის სასულიერო შკოლათა სამმართველო პოლიტიკა ნებას აძლევდა, თუ სხვაგან არა, საქართველოს ეთნოგრაფიულს ფარგალში მაინც, ნამდვილად ესწავლებინათ მოწაფეთათვის ნაციონალური სალიტერატურო ენა მზთელის საქართველოსა, ქართული საეკლესიო ენა? იყო დრო, როცა ეს მწამდა და მიხაროდა კიდევ, რომ ამაში მაინც გამოიჩინეს დიდსულოვანობა საქართველოს ეკლესიის საქმეთა მმართველებმა, ვსთილობდი, რომ ჩვენს სამშობლო სოფელში „საყვავისტყეში“ სამრევლო შკოლა გაეხსნათ. ამგვარისავე აზრის ყოფილიყო მაშინ საერო მთავრობაც ამიერ ქავკასიაში, როგორც სჩანს მოსტორგოვის სიტყვებისაგან (გვ. 332): „ამიერ ქავკასიის გუბერნატორებმა 1897 და 1898 წლებში უქვეშევრდომილესად წარდგენილს წლიურს ანგარიშებში აღნიშნეს ეს მოვლენა და ის დასკვნა გამოიყვანეს, რომ საეკლესიო შკოლები ამიერ ქავკასიაში რუსეთის ინტერესებს ეწინააღმდეგებო და ამიტომ უნდა დაიხუროსო.“

თითქმის ამიერ ქავკასიის გუბერნატორებ-

საც, როგორც სჩანს, კარგად ვერ გაეგოთ ის ნამდვილი იეზუიტური პოლიტიკა საეკლესიო შკოლებისა, რომლის ხელმძღვანელად იყო **ზოსტორგოვი**. „საჭირო იყო მომეტებული შრომა ხუთის წლის განმავლობაში, რომ ეს ბრალდებულება გაგვექრო“, გულახდილად განაგრძობს თავის განმარტებას დეკანოზი: „1902 წლის დეკემბრის თვეში ისევ იმ გუბერნატორებმა, შეკრებილმა სათათბიროდ **თფილისში**, ერთხმად დაადგინეს, გააორკეცონ საეკლესიო შკოლებისათვის წლიური შესაწევარი საერობო ფულებისაგან. **მს** იყო უდიდესი ზნეობითი გამარჯვება საეკლესიო შკოლებისა საქსარხოსოში და ამასთანავე უმაღლესი ზნეობითი ჯილდო მისის ხელმძღვანელებისათვის“. ამის განმარტება მეტი იქნება. **ცხადათ** სჩანს, ყველანი შეთანხმდენ ქართველთა ერის ნაციონალურ-კულტურულის განვითარების საწინააღმდეგოდ; მაშასადამე საწინააღმდეგოდ ყოველგვარის რეალურის, ცნობიერის პროგრესისა ქართველთა შორის, საწინააღმდეგოდ თვითოეულის თვითცნობიერის ძავეკასიის ეროვნებისა შეიკრა ჯოჯოხეთური კავშირი ძავეკასიის ჩინოვნიკობისა და ოფიციალურის საქართველოს ეკლესიის მოთავეთა შორის. **ზანა** საჭიროა დავამატოთ ამას, რომ მრთელმა გონიერად მოაზრე ძავეკასიამ დაინახა ამაში უღრმესი ზნეობითი დაცემა საეკლესიო შკოლისა, სასაზოგადოთ ეკლესიისა და არსებულის ბიუროკრატიულის რეჟიმისა. **ღა** თუ მათ, ვის მიზეზითაც ეს მოხდა, უმაღლესი ჯილდო მიეცათ და ამასთანავე

ზნობითი, ეს გემოვნების საქმეა და საკითხის არსებას არ შეეხება. ზგონე³ ამას შემდეგ საჭირო არ იყოს იმის განმარტება, თუ ქართველები და ყველაზედ უწინარეს ისინი, რომელნიც თვით ზოსტორგოვისაგან უფრო ნიჭიერებად ცნობილნი არიან, სახელდობრ გურულები და მეგრელები, რისთვის სცემდენ მღვდლებს, მტრულად ეპყრობოდენ ეკლესიებსა და საეკლესიო შკოლებს, სწვადენ კიდევ. ახლა კი ადვილად გასაგებია ისიც, თუ მათს ამგვარს მოძრაობასა და მღელვარებას რისთვის დაუჭირეს მხარი „ზარმაცმა“, „უძრავმა“, „გულდინჯმა“ ქართველებმა, როგორც ამბობს თვითონ ზოსტორგოვი, და ამასთანავე, მისივე აზრით, „სიმპატიურმა“, „გულკეთილმა“ ხალხმა, „გულწრფელმა“, „სტუმართ-მოყვარულმა“, „მშვიდმა“ ხალხმა, რომელმანაც საზოგადოთ ქართველებს კარგი სახელი მოუპოვა, მაგრამ ახლა დაივიწყა არა თუ ყოველივე წყალობა ზოსტორგოვისა, არამედ „ჭანდრის ჩრდილი“, და სასიამოვნო „ქაფი ტკბილის ღვინისა“ და სიტკბოებისაგან ძილად მირუღვა და „ჭრელი შალვრები“ (გვ. 312), რომელიც საქართველოს მეცნიერულად შემსწავლელს, უწმინდესის სინოდისაგან მოვლენილს, ელანდება დაღალულს, შემოფხრწილს წვივებზედ, ხშირად სანახევროდ მშვიერის და ოფლითა პირისა მისისათა მშრომელის ქართველის ხალხისა. მაგრამ საჭიროა დიდხანს შევჩერდეთ იმ საკითხზედაც, რა მიზეზია, რომ არათუ მხოლოდ ტფილისში მართლმადიდებელთა სემინარიას, საზო-

გაღო გაფიცვებზედაც დიდის ხნით უფრო ადრე, ასე ძლიერ და პერიოდულად თავბრუ ესხმებოდა, არამედ ქუთაისშიაც, სატახტო ქალაქში, **მოსტორგოვის** დახასიათებით, იმისთანა „მკვირცხლის“, „ცოცხალის“, „მოძრავის“ და სწავლისათვის ნიჭიერის ხალხისა, სახელდობრ იმერლებისა, რომელნიც სასწავლებლებისათვის ფულებს სიხარულით იძლევიან, სემინარიას შეუძლია იღღესასწაულოს კიდევ თავის დახურვის დღეები. **საჭირო** არ არის რამე დავუმატოთ მას, რასაც კეთილშობილურის გულწრფელობით აუწყებს **urbi et orbi** მრთელს ქვეყანას დეკანოზი **მოსტორგოვი**. მეთი იქნება ვგონებ, რომ განვიმეოროთ რასაც თვითონ **მოსტორგოვი** ამბობს (გვ. 334) **საქართველოს** საეკლესიო შკოლათა იდვის ილუსტრაციისათვის, რომლითაც მან დაიმსახურა ერთხმად მოწონება ამიერ ქავკასიის გუბერნატორებისა. როგორ დაშორებია ყოველივე ესე მამა-პაპეულს მცნებას ქართველთა იდეალებისას, რომლისგამო ძველად, ათასი წლის წინეთ, არქიმანდრიტი **ბრიგოლ ხანძოელი** ენერგიულად უშლიდა უმაღლეს საერო მთავრდზას შინაგან საეკლესიო საქმეებში გარევას. მეცხრე საუკუნეში, სასულიერო კრებაზედ, რომელიც მოწვეული იყო კათოლიკოსის აღმოსარჩევად, და მამფალი **ბვარამ** განრისხდა იმისგამო, რომ თავისი კანდიდატის **მფრემის** არჩევის იმედი დაჰკარგა, ხსენებული არქიმანდრიტი ხმამაღლა ეწინააღმდეგა საეკლესიო სასულიერო საქმეებში გარევას: „ხელმწიფეო, ეუბ-

ნებოდა იგი სხვათაშორის, რასთვის მიწყრები სიმართლის თქმისათვის? მართალია, ეპისკოპოსთა და წინამძღვართა უპირველეს წმინდა კრებათა ესწრებოდენ პირველი მორწმუნე მეფეები, მაგრამ, უნდა იცოდე, არა იმისათვის, რომ გაკადნიერებულიყვენ და სჯულის-კანონის სწავლებას შესდგომოდენ, არამედ იმისათვის, რომ თვითონ ესწავლათ კრებისაგან კანონნი სარწმუნოებისა... მოციქულთა და წმინდათა მამათა სჯულის კანონებში არ სწერია, რომ ერის კაცები მოძღვრებდენ სარწმუნოებასა... ეს შეურაცხყოფაა სარწმუნოებისა და მოძღვართა მისთა“. ეს მამაპაპეული მცნება ქართველთა საუკუნო იდეალებისა ვერ მოაშთო საქართველოს ეკლესიაში ვერავითარმა სპარსეთის ჯღლის უმძვინვარესმა მომენტებმა. ლეკანოზი ჰოსტორგოვი, ესმოყვარე ადგილობრივის ენებისა იმდენად, რამდენადაც უფრო ადვილი მოსახერხებელია უცხო ეროვნების გულში ჩახედვა და მისი მიმხრობა და დამონება, თვითონვე თეთრზედ შავად სწერს, რომ პირველად 1885 წელში შემოკლებული სამოსწავლო პლანი საქართველოს საეკლესიო შკოლისა შედგენილი იყო რუსულის ენის ექვსი გაკვეთილით, მაგრამ ეს გაკვეთილები ქართულის ენის საშუალებით უნდა ესწავლებინათო და ამასთანავე ქართული ენის გაკვეთილები ცალკე კვირაში თორმეტი უნდა ყოფილიყო (გვ. 334). მაგრამ ეს მხოლოდ გულ-უბრყვილთა მხრის მოსაქცევად იყო. რასაკვირველიაო, განმარტებს თვითონ ჰოსტორგოვი (გვ. 334): „ეს

მხოლოდ პირველი საცადი იყო საშკოლო საქმეების ორგანიზაციისათვის. მაგრამ შემდეგ სახელმწიფო ენის სწავლების გაძლიერება საეკლესიო შკოლებში დაიწყო 1870 წლიდან, საქართველოს ექსარხოსების არქიებისკოპოსის **ვლადიმირისა** და **ვლავიანის** დროს, — ეხლა ესენი მიტროპოლიტებად არიან **მოსკოვში** და **ჰიევში**, — და განაგრძობენ ეხლანდელის არქიებისკოპოსის **ალექსის** დროსაც. მრთელი თორმეტის წლის თანდათანობითმა და სისტემატიკურმა შრომამ ამ მიმართულების თანახმად იქამდის მიგვიყვანა, რომ ეხლა შესაძლო შეიქნა — გადაეცეს საღვთო სჯულის სწავლება დედა-ენის საშუალებით და აგრეთვე სწავლებაც თვით საეკლესიო დედა-ენისა საღვთო სჯულის მასწავლებელს და რუსულის ენის მასწავლებელს დაევალოს ოცდა სამი გაკვეთილის სწავლება რუსულის ენისა და სხვა საგნებისაც რუსულისავე ენის საშუალებით*). აქ განმარტება სრულიად საჭირო არ უნდა იყოს. რომ ამიერქავკასიის გუბერნატორებისა და მათის შთამგონებელის პოლიციის მოხელეებისათვის უსაზღვროდ ესიამოვნებიათ, სააულიერო პირებმა, რომელნიც ქართულის საეკლესიო შკოლების საქმეების ხელ-

*) ჩვენ აქ არ შევეხებით მას, თუ ნამდვილად როგორ მოწყობილია საეკლესიო შკოლათა საქმეები საქართველოს ექსარხოსოში. ამა საქმეთა მდგომარეობა სრულიად არ ეთანხმება სანატრელს სურათს. რომელიც დაგვიხატა დეკანოზმა **მოსტორგოვმა**. ჩვენთვის უფრო საყურადღებოა თვით იდეები **მოსტორგოვისა**.

მღვანელი იყენენ, განაძევეს დედა-ენის სწავლება ადგილობრივ საეკლესიო შკოლებსაგან, ე. ი. სიწმინდის მპარავთაებრ შემუსრეს ბურჯნი მართლმადიდებელის სამოციქულო ეკლესიისა. იმას ნულარ ვიტყვით, რომ ქართველებს მათის მართლმადიდებლობის დასაჯილდოებლად ამ საშუალებით მეგობრულად და მშვიდობიანად ის საქმე უყვეს, რაც თვით რუსეთის საერო განათლების წარმომადგენელთა არ უქმნიათ არც მაჰმადიანებისათვის, არც ებრაელებისათვის და რაც მხოლოდ სომხებისათვის განიზრახეს და ისიც ცხადის მტრულის მოქმედებით, რადგანაც ერთობ ძნელი იყო ფარისევლებსავით სომხების მეგობრად თავის გამოჩენა.

... და რა უფრო სამწუხარო უნდა იყოს იმაზედ, რომ დეკანოზი მოსტორგოვი ძლიერ გახარებულია წარმატებით, რომელიც ვითომც დაეტყო, მიღებულის ზომების წყალობით, ამიერ ქავკასიის საეკლესიო შკოლებს და თან გვარწმუნებს (გვ. 337), რომ ეს „წმინდა საქმე არისო ეკლესიისათვის და უუდიდესი საქმე ხელმწიფისათვის“. ჩვენის აზრით კი დღესავით ნათლად სჩანს, რომ ეს საქმე „არა წმინდა საქმეა“, „მძიმე ცოდვებით აღსავსე“, წინააღმდეგი ეკლესიისა, წინააღმდეგი ხელმწიფისა. ეს წარმატება შეგვეძინა მართლმადიდებელი ეკლესიის მცნებათა განგებ დამახინჯებით. ან სად არის ეს წარმატება? „სადა არს, სიკედილო, სწკრტელი შქისი? სადა არს, ჯოჯოხეთო, ძლევა შქისი?“ ძლევა არ არის და არც იქნება ეხლანდელს მდგომარეობაში

ძლევა, ვინაიდან ძავკასიის მხარეში შეიძლება მხოლოდ ერთი ქეშმარიტი ძლევა, ერთი გამარჯვება, შინაგანი, კულტურული გამარჯვება და ამგვარის გამარჯვებისათვის საჭიროა ცოდნა, მცენიერება, ქეშმარიტი ცოდნა, საჭიროა კიდევ სიყვარული, არა რომანტიკული, მტირალა, არა საოცნებო სიყვარული ძავკასიის უენო ბუნების მშვენიერებისა, მისის გასაოცარის კლდეებისა, მთა-გორათა სურათებისა, ქრელ შალვრებისა, ან წასრულის ცხოვრების ნანგრევებისა, არამედ საჭიროა რეალური, საქმიანი, შემოქმედებითი სიყვარული ნამდვილ ცოცხალის კაცებისა, მათის ბრწყინვალე იდეალებისა, რომელნიც, როგორც წინაპართაგან გადმოცემულნი, ან საიმედო და მოსალოდნელნი, ნაკლები არ არიან უენო ბუნების მომხიბვლველ მშვენიერებაზედ. მაგრამ სადღაა ეს სიყვარული მაშინ, როდესაც თვით ეკლესია იმის ზაგიერ, რომ მოჰფინოს სხივები სახარების მოძღვრებისა, განანათლოს გონება მართლმადიდებელის ერისა, რაც მას უფრო უნდა შეეფერებოდეს და უფრო უნდა შეეძლოს, ივიწყებს თავის უმაღლეს დანიშნულებასა და მოწოდებას და ზრუნავს მხოლოდ დაიშახუროს კარგი სახელი პოლიციის თვალში და გაუგებრობის გამო უტარის ხალხის გონიერების დახშვა და დაბნელება და აღმოუხვრა სულის აღმამაღლებელის თვითცნობიერებისა მრთელს ერთმორწმუნე ქრისტიან ეროვნებაში. სადღა გვაქვს ჩვენ ცოდნა, როდესაც აგრე ცოტა უსწავლია საზოგადოთ, როგორც მა'ა მსჯე-

შმთავრენი შეცთომეზი

გვერ.	სტრიქ.	დაბეჭდილია.	უნდა იყოს.
16	17 ლ 18	მისსს შინაარს	მის შინაარსს
—	20	თვითცნობიერება	თვითგამორკვევა
27	17 ლ 18	დღესასწაულებასა	დღესასწაულობაზედ
32	3	ცალიერია	დედა-ენა მოზარდ
—	17	სურეთის	ასურეთის
41	6	არც გვექიშვებიან	არ გვექიშვებიან

ლობაზე ეტყობა, და გრე განსაცვიფროდ ნაკლები ცოდნა აქვს საქართველოს ეკლესიაზედ იმ მიღვაწესაც, რომელიც თავისუფლად ბრძანებლოდა საქართველოში ათ წელიწადს, იდგა საქართველოს სასულიერო სამოსწავლო საქმეების სათავეში და რომლის უმეცრეებით აღსავსე სიტყვა საქართველოზედ უპროტესტოდ მოისმინეს უწმინდესის სინოდის წევრებმა,—ვაი, რომ ამას უნდა ვფიქრობდეთ, მაზედ უფრო უმეცრებმა საქართველოს ეროვნებისა და ეკლესიის შესახებ. მაშინ როდესაც, ვგონებთ, ეკლესიას თვითონ უნდა განეცხადებია ავტორიტეტულად, რომ თვით პიროვნებისა და ქონებათა ხელშეუხებლობის დაცვას არავითარი აზრი არა აქვს, ე. ი. თვით ამიერ-ქავკასიის გუბერნატორების გამგზობას ეკარგება ყოველივე მნიშვნელობა, თუ კი განუზრახავსთ, რომ ქავკასიის ერებს წარტაცონ რაც მათთვის უძვირფასესია ე. ი. ზნეობითი პიროვნება და სულიერი ქონება. რისთვისაც ისინი სცდილობდნენ შეექმნათ თავი ი მატერიალური კეთილმდგომარეობა.

და რა ქვეყანაში ვფიქრობდით ჩვენ მოქმედებას უცოდინაროდ? იმისთანა ქვეყანაში, სადაც არა ეკლესია ნათარგმნის წერილობითის სახსოვრებით, არამედ ადგილობრივი საზოგადოებრივი აზროვნება, სომხის მწერლის მღიშეს პირით, ჯერ კიდევ მეხუთე საუკუნეში განუმტკიცებდა აქაურ ეროვნებათა ცნობიერებას, რომ კაცს თუ ქვეშაობილი ცოდნა არა აქვს, ოცნებათა მსხვერპლად გარდაიქცევაო“,

— იმისთანა ქვეყანაში, სადაც ქართველმა პოეტმა ჯერ კიდევ მეთორმეტე საუკუნეში გამოხატა ფოლადებრ ნაწრთობის, ხმა ტკბილის სახალხო ფორმის ლექსებით საზოგადოებრივი მსჯელობა ადამიანობაზედ: „ათასად გვარი დაფასდა, ათიათასად ზრდილობა. ისე კაცი თავად არ ვარგა, ცუდია გვარის შვილობა“; იმისთანა ქვეყანაში, სადაც თვით უსაშინელესის საზოგადოებრივის და პოლიტიკურის სასოწარკვეთილებისა და განწირულების დროს, სომხები ძალდატანებით განდევნილნი სამშობლოდგან მთელის სოფლობით (მაგ. შაჰაბაზის დროს), არ ივიწყებდენ გონებრივს ინტერესებს, ზურგით მიათრევდენ ხელნაწერ წიგნებს და ნუგეშობდენ ლიტერატურით, და საბრალო საქართველოს მეფეები ითმენდენ თავის საბრძანებელთა დაკარგვას, ითმენდენ თითქმის შიმშილსა და წყურვილს და ყოველგვარ სხვა უბედურობას, მაგრამ წიგნისა და კალმისთვის ხელი არ შეუშვიათ, ხშირად ქოხში, მხოლოდ ჟინჯილის ან ქრაქის სინათლეში ანთხევდენ ქალაღებზედ თავის მწუხარე გულის პასუხს ლექსად და პროზად.

ამ ქვეყანაში, სადაც ყოველთვის მრავალი სხვადასხვა მოდგმის ხალხები ყოფილან, ძველის ძველადგანვე გამეფებული იყო განსაზღვრული კულტურული ცხოვრების მიმდინარეობა, რომელიც ხელს უწყობდა და ზრდიდა კანონიერებით თანშეზომილს სხვა და სხვა ტომის ეროვნებათა საურთიერთო ცხოვრებას. აი ეს კულტურული ბურჯი უზრუნ-

ველ-ყოფდა შინაგანს მშვიდობიანს აღყვავებას, თუმცა გარეშე მტერებთან ომი თითქმის ყოველთვის შეუწყვეტელი ყოფილა. რუსეთის მთავრობამ დიდის ხნის განმავლობაში დღევანდელს მოძრაობამდისაც ვერ მოახერხა მოესპობა ქავკასიაში ავაზაკობა, მაშინ როდესაც ძველად კიდევ კეთდებოდა და კიდევ ინახებოდა თავ-თავის ადგილას ის ნივთიერ-კულტურული საუნჯენი, რომელთა ნაშთებმა განაცვიფრა ქრისტიანეთა ხელოვნების საუკეთესო მეცნიერები და გუდი წარტაცა მათ. (საქმაოა დავასახელოთ ისეთი მეცნიერი, როგორც არის **ნ. პ. ჰონდაკოვი**). და შემდეგ კი ეს ნაშთები გახდა ქავკასიის ავაზაკთა და სხვა მტაცებელთაც სანუკვარ საგნად ამ ჩვენს კულტურულ საუკუნეში, რომელსაც იქნება მეროპაში კი მოვესწარიტ, მაგრამ ამიერ ქავკასიაში ჯერ კიდევ ვერ ვხვდავთ. ძველად ამ ქვეყანაში ყოფილა არა ჩვეულებრავი მშვიდობიანად ცხოვრების ეპოქები. მაგალითად, სომხის მემატიანე მართარ პარივანქელი ამბობს, რომ მეთორმეტე საუკუნეში საქართველოს მეფემ ნიორგი III-მ სრულიად მოსპო ქურდობა და ავაზაკობა. მაგრამ რა საშუალებებ თ მოხერხდა ეს საქე? საერობო მცველების შემოღებით განა? დაკარგვით? საპრობილეებით? შეშინებით? არა, მხოლოდ ადგილობრივის ეროვნული კულტურის აღორძინებით. მს იყო ეპოქა უმაღლესად ყვავილოვანის მდგომარეობისა საქართველოში, მაშინ გარდაიშალა ადგილობრივი კულტურა როგორც სასულიერო და ფილოსოფიური,

ისე საერო, რომელთაც დიდი მნიშვნელობა ჰქონდათ ახალის იურიდიკულის ნორმების შემუშავებისათვის, საეკლესიო წესწყობილების დემოკრატიზაციისთვის და საზოგადოთ განმტკიცებისათვის, ევოლიუციურ-კულტურულის გზით და ახალის მოთხოვნების თანახმად, საზოგადოებრივის ეთიკისა იმ წრეებში, რომელნიც იმ დროისთვის აღიზარდნენ. ბანა შესაძლებელი, რომ კისმე რეალურად მკოდნეს და შეგნებულს განეზრახა და აპიერ ქავკასიაში დასდგომოდა ეგრეთ წოდებულს რუსულ პოლიტიკას, ნამდვილად კი ანტირუსულს, რომელიც დაფუძნებულია იმ აზრზედ, ვიკომც ქართველები სულელეები არიან და ვერ მიხვდებიანო. ხომ მარტო უკიდურესის უმეცრების გამო, რომელიც ამ ბოლოს დროს ერთობ გაძლიერდა, კავკასიელე ზედ, რუსეთელმა მოღვაწეებმა სრული და გულწრფელი ნდობა ქართველებისა რუსეთის მთავრობისადმი, აღუშფოთე ელი მათი მოთმინება ჩასთვალეს გამოსადეგ გულუბრყვილობად, რომელიც მხოლოდ ისტორიულის ცხოვრების მცირეწლოვანობის, მოუწიფებლობის ნიშანია და საზოგადოების განუვითარებლობას მოასწავებს. ამგვარად ქართველების დაფასება ძირითად შემეტარი აზრია, რომელსაც ადგანან საზოგადოთ რუსეთის მოწინავე კაცები მრავალის სხვა და სხვა პარტიისა და ეს აზრი ჩვეულებრივ იმდენათ გამჯდარი აქვს თავში რუსის ინტელიგენტს, რომ დღევანდელს მომენტშიაც ბევრს მათგანს თვით ქართველების საქციელი, შაბლონუ-

რის თეორიების წინააღმდეგი, ნამდვილის ქართველთა ცხოვრების ფაქტები, რომელიც ნამდვილად არსებობს და ცხადზედ უცხადესია, არ მიაწინათ ნამდვილად და აცხადებენ, არ არსებობსო. საკმაოა მოვიხსენოთ, რომ ეხლაც კიდევ იქედება სატახტო ქალაქების გაზეთებში თფილისური კორესპონდენტები, რომელმაც ვანცხადება ქართველებისა, რომ მათ ავტონომია მისცენ, ისეა განმარტებული, თითქოს ეს სომხების მზაკვარების შედეგიაო. ასე გამოდის, რომ სომხების შეგონებით ქართველმა თავად-აზნაურობამ გამოაცხადა მოთხოვნილება, რომ საქართველოს ავტონომიის ერთეულის ფარგალში ჩარიცხულ იქმნეს მრთელი ოფილისის გუბერნია, ე. ი. ახალციხისა და ზორჩალოს მაზრებიანათ, სადაც მრავალრიცხოვანი სოფლელი მიწის მუშა სომხობაა. მაგრამ ხათქვამია, *pas de science, pas de conscience*. და აი უმეცრება, და კიდევ უფრო მეტიც — რეალური მეცნიერების სიძულვილი შეიქმნა რუსეთის საქმისათვის ამიერ ქავკასიაში იმისი მიზეზი, რომ ერთის საფეხურით დავიქვევითეთ და კიდევ უფრო ცუდს შინაგანს მდგომარეობაში ჩავეარდით, — სახელდობრ მტკიცედ დავადექით იმ გზას, რომ არაფერი ადგილობრივი, გინდ სანატორიცი იყოს, არ შევისწავლოთ, ყოველიფერი ვაძაგოთ, ადგილობრივი სასარგებლო ისტორიული ტრადიციები უარყოთ, არავითარი კულტურული რაიმე საქმე არ დავიწყოთ, არავითარი თავისუფალი მოღვაწეობის ნება ადგილობრივ ისტორიულ ეროვნებათა არ მივსცეთ.

შექველია, ეს არჩეულ გზაზედ მტკიცედ დადგომა მოითხოვდა მეცადინეობას, რომ ადგილობრივის საზოგადოების მხრით არ დაგვეკარგოდა მიუცილებელი შემწეობა და ამისთვის კი საჭირო იყო შეუბრალედ დაგვემსხვრია და დაგვეთიშა ერთმანერთისაგან კულტურული ძავეკასია, ეს საუკეთესო პარგალიტი რუსეთის სამეფო გვირგვინისა, იმ ამაო იმედით, რომ მის ნამსხვრევებში ვიპოვნიდით ჩვენთვის საჭირო შავს ელემენტებს; საჭირო იყო აგვედღელებია სპროტესტოდ ისტორიულად შექმნილს ადგილობრივ კულტურათა წინააღმდეგ სხვა და სხვა ტომეში, რომელნიც საუკუნოებით, თითქმის ათას წლობით, ერთად მცხოვრებნი იყვნენ, როგორც გვარტომობით ერთნი, ან ახლო მონათესავე მოქმედებითნი წევრნი ნაციონალურ-კულტურულ მიმდინარეობათა სფერაში; საჭირო იყო ჩაგვეწერგა ერთმანერთის იქვი და მტროა იმ ჯგუფებში, რომელნიც უფრო მოდიდო იყვნენ და ერთობის შემქმნელი კულტურული ძალა და ღონე შესწევდათ. მშვენიერებით მომხილველს ამიერ ძავეკასიის ეტლში შეზმულნი ადგილობრივის საუკეთესო მოდგმის სხვა და სხვა ფერის ჰუნენი, რომელნიც ნელნელა, მაგრამ გზაგაუხრელად მიემართებოდნენ საერთო იდეალისაკენ, სრულის საზოგადოებრივის ძმობისაკენ ყველა ძავეკასიის ეროვნებათა შორის, თანდათან დაემსგავსენ გაველურებულ ჯოგის გაუწრთვნელს ცხენება და უგნური შაეტონი იძულებული შეიქმნა ღვითს-რისხვის უთავბოლო ფრქვევას:

მოჰყოლოდა. ზამეფდა ძავკასიაში ტერრორი, აუცი-
ლებელი გვირგვინი თანდათან გაძლიერებულის სუ-
ლიერის დათრგუნვისა. ამ სულიერმა დათრგუნვამ
ნამდვილად გაავრცელა კავკასიელთა შორის კაცობ-
რივის ღირსების დამამდაბლებელი, ოფიციალურად
დაჯილდოების ღირსად ცნობილი თვითმალულობა,
რომელიც ბოლოს იეზუიტურს *reservatio menta-*
lis-ად გარდაიქმნა იმის წყალობითაც, რომ ადგი-
ლობრივ ნიადაგზედ არსებობდა ეს ზნეობითი უძ-
ლურება, როგორც ნაშთი იმ გაქირვებულის ცხოვ-
რებისა, როდესაც ძავკასია თათართა და სპარსთა
ულელს ქვეშ იტანჯებოდა. ამგვარმა კაცთა ზნეო-
ბითის არსების დამახინჯებამ ისე იმატა განსაკუთ-
რებით ოკანასკნელის მეოთხედი საუკუნის განმავა-
ლობაში, რომ არ შემოიძლია წარმოვიდგინო, თუ
როგორ უნდა მოხერხდეს ამას შემდეგ უწინდელის
წესით აქაური ქვეყნის მართვა, სადაც ჩვენ არ შე-
გვიძლია ვენდოთ ვისმე, რადგანაც ზოგმა (უმეტე-
სობა ახალი, ანუ მოსული კაცებია) აქაურობის
არაფერი არ იცის, და ზოგი კი ადგილობრივ მცხოვ-
რებთაგანი დიდის ხნის პრაქტიკით იმისთანა მასია-
მოვნებელი კაცები შეურჩევიათ, რომ არაოდეს ისი-
ნი ნამდვილ მართალს არ გვეტყვიან. ადგილობრი-
ვის მცხოვრებლებისათვის მიუცილებლად საჭირო
იყო, რომ სასიამოვნო კაცად ეცნოთ, ამ საჭიროე-
ბისაგან მას ხომ ვერაფერი ვერ იხსნიდა, ვერაფერი
ვერ განათავისუფლებდა. ამაში ვერ შეეწეოდა მას
ვერც საპატიო მატერიალური მდგომარეობა, ვერც

მისი წარჩინებულობა, ვერც საპატიო შთამომავლობა, თითქმის, ვგონებ, ვერც ოფიციალურად ცნობილი დამოუკიდებლობა საქართველოს დამსახურებულის თავად-აზნაურობის წარმომადგენლობისა. როდესაც ცნობილი აქტი უმაღლესის მმართველისა ქავკასიაში გაუგონარის განზრახულობით და'ოლოვდა, ყოველგან ერთგვარი აზრი გამოიხატა იმ გრძობაში, რომელიც ქავკასიის ადგილობრივ მკვდრთა სხვა და სხვა წრეებში გამოიწვია ზნეობითის მხრით უცილობლად სამწუხარო შემთხვევის აუ'რულებლობამ და რასაკვირველია არა ეს ნამდვილი გრძობები იყო გამოთქმული ადგილობრივ თავად-აზნაურთა ადრესებში, რომელიც მირთმეული იყო დანიშნულე'ისამებრ მამებლობისა და ზრდილობიანობის მოთხოვნილებით. შეუძლებელი იყო საკმაოდ ჩაეთვალათ მარტო დუმილი თავის საქიროებასა და დაჩაგრულობაზედ: ატმოსფერა იმ გვარი იყო; რომ საქიროდ სცვენეს ხმა მალლა განცხადებიათ, ქართველები ბედნიერი და კმაყოფილი არიანო ეხლანდელის ქავკასიის რეჟიმით და საქართველოს თავად-აზნაურობა თავის წარმომადგენელთა პირით ამის თანახმა შეიქმნა. მაგრამ ვაი, რომ შუ'ი ხალთაში არ დაიმალება: გამოჩნდა მისი ტარი, მოჰყვა მას შიშველი წვერი, მჩხვლეტელი სიმართლე და იგივე აზნაურობა ველარ პოულობს საკმაოდ თვალსაჩინო ფერადებს, რომ ცხადათ გამოხატოს თავისი უარყოფითი აზრი იმ რეჟიმზედ, რომელსაც ადრე დიდ ბედნიერებად სთვლიდა და ეძიებს, ჰოი, საშინელე-

ბავ, ავტონომიას, საქართველოს ავტონომიას. რა უნდა ექნათ ადგილობრივის შთამომავლობის ჩინოვნიკებს, რა საშინელი ტანჯვა უნდა გამოეცადათ, რუსეთის საზოგადოებისათვის ეს ძნელი წარმოსადგენია. თითქმის, ვგონებ, დაუმოკიდებელი ქართველი ეპისკოპოსები იძულებული იყვნენ, ან გაჩუმებულიყვნენ, ან ეწერათ მხოლოდ შესაწყნარებელი რაიმე გამეფებულის წესწყობილების შესახები. და დღეს კიდევ მონახება იმისთანა კაცები, რომელნიც თვის თავს ქართველების მეგობრებად სთვლიან, რომელნიც იმის დასამტკიცებლად, რომ საქართველოს ეკლესია ყვავილოვანს მდგომარეობაში არისო, გვითითებენ (РАЗВѢТІА № 53) ოფიციალურად ძავკასიაში დასაბეჭდათ ნებადართულს ისტორიულს ნაშრომებს ეხლანდელს სამწუხარო ეპოქაზედ, მაგალითად «შემოკლებული ისტორიული მიმოხილვა საქართველოს ეკლესიისა და საექსარხოსოსი XIX საუკუნეში» (თფილისი, 1901 წ.). აი ამისთანა მეგობრებმა კინალამ შეაცდინეს და გაიტაცეს ქართველები „კაცთა-მძულვარების“ ქადაგებით და უნდოდან ადემხედრებიათ ისინი სომხების წინააღმდეგ ოთხმოცდამეათე წლებში. მაგრამ ქართველებმა გაიგეს, რომ ეს მეგობრები არიან „ღრუბელნი ურწყულნი, ქარისაგან მიმოტაცებულნი, სენა ზამთარისანი უხაყოფონი, ორგზის მომწყუდარნი, ძირითურთ მოიხკარილნი“ (იუდ. 1, 12), რომ ეს მეგობრები „საიკურულთა მათთა შებიწებულნი ახანა შესცნობიან და უშამად თაკთა თვისთა მწყისიან“ (იუდ. 1, 12). ბაი-

გეს ქართველებმა, გაიგეს თათრებმა, გაიგეს, რაღა თქმა უნდა, სომხებმაც, უფრო გამოცდილმა ცხოვრებაში. **ღ**ა ახლა კი არა, დიდი ხანია ყველამ გაიგო: ეროვნულმა თვითცნობიერებამ დიდი ბიჯი წაღდა წინ ქავკასიაში. **ა**ნტიტომაც ცოცხალი კავკასიელი მოღვაწეები არ უნდა განისვენებდნენ უდიდებულეს მწვრთნელებშიაც. **ა**დრძი ქავკასიის ცხოვრებისათვის დაუფიწყარის **მ**ორონცოვისა კარგია, მაგრამ ნამდვილი ქავკასიის ცხოვრება, ქავკასიის ისტორიაში დიდებულის სახელმწიფო კაცის გარდაცვალების შემდეგ, არ გაცივებულა წინის ძველის კვარცხლობეკთან **მ**თილისში. **ახ**ალი თესლები დასავლეთის **მ**ეროპისა და აგრეთვე, რასაკვირველია, კეთილშობილურის **რ**უსეთის აზროვნებისა ქავკასიაში დავარდა ნოციერს ნიადაგზედ, რომელსაც უძველესი კულტურული ქვეშეთი მასი ასაზრდოებს. **ც**ხოვრება გაფართოვდა სიგრძე-სიგანით, ფესვები ღრმად გაიდგა და წინისკენ მიისწრაფის: დაიბადა ცხოვრების ნორჩი საზოგადოებრივი ძალები, მოაკლდათ ძალა, ან ეცვალათ ფერი ძველებს და იგი ახალს ნორმებს მოახთხოვს. **მ**აგრამ ჯერ კი საჭიროა, ეხლა მაინც გაიგონ რუსებმა, ნამდვილად თვალი გამოახილონ და დარწმუნდნენ, რომ ქავკასია ის ქვეგანა არის, სადაც რუსები თვით **რ**უსეთის კანონების დარღვევას სწავლობდნენ, ვითომც სახელმწიფო ინტერესის გულისათვის, სადაც შეხედულობა კულტურულ ქავკასიის-ეროვნებათა ზედა, როგორც უნო ადგილობრივ მკვიდრთა, შეისისხლხორცა რამ-

დენისამე შთამომავლობის რუსეთის კაცებმა თითქოს რუსეთის სანაციონალო იდეალების გულისათვის, სადაც შეურაცხყოფა მაჰმადიანთა, ცხადი გულგაბოროტებული ურთიერთობა სომხის ეკლესიასთან, პირბადიანი ბრძოლა მართლმადიდებელ ქართველთა ეკლესიასთან, განიმარტებოდა ვითომც მზრუნველობით რუსეთის მართლმადიდებელ ეკლესიისა და რუსეთის ხელმწიფის დიდებისათვის. მართის სიტყვით, ძავეკასია ის ქვეყანაა, სადაც არსებითად სარევოლიუციო მოქმედებით და ნაცოდვილევად გამოწყებულის საქმეებით ჩინოვნიკების ურდო ებრძოდა ადგილობრივს საუკუნოებით შექმნილს ბურჯებს კულტურულის ზოგად-ცხოვრებისას და მით გზა გარდაულობა მშვიდობიანს ევოლიუციურს განვითარებას. და მის ნაცვლად, რომ იგი გამხდარიყო პრაქტიკულ შკოდად, რომლისაგან გამოსულიყვენ გამჭრიახი სახელმწიფო საქმეთათვის კაცები, თხიზელის საპოლიტიკო აზროვნების მექონნი და ჰუმანური იდეოლოგები დაუმოკიდებელ სოციალურ მოძღვრებათა, — ე. ი. მოღვაწენი, რომელთაც შესძლებოდათ მართვა უუდიდესის მსოფლიო სახელმწიფოს საქმეთა, — ძავეკასია, ეს მიკროკოზმი, წარმომადგენელი მრთელის დასავლეთის აზიის კულტურისა, შეიქმნა მხოლოდ ახალ წყაროდ განხრწნისათვის ეთიკურის ბურჯებისა, რომელზედაც აგებულა სრულიად რუსეთის სახელმწიფოს წყობილება. რუსეთის სახელმწიფოს იგი (ძავეკასია) ეხლა უმზადებს მიუტემნელობამდის დაბრმავებულს, შორს ვერ

მკვრეტელს პოლიტიკოსებს და რუსეთის საზოგადოებას — განსაკუთრებით ხასიათის იდეოლოგიებს კაცთა-მძულვარებისას და თავის თავს და სხვებს ყველას — ნოყიერს წიადაგს ხალხთა სარევიოლიციო მოძრაობისათვის. ასე მარტოვია და ასე უღრმესად ჭეშმარიტია ეროვნული სიბრძნე: „რასაც დასთეს, მასვე მომკიო“. —